HAJDÚ ZOLTÁN

ÁLLAMOSODÁSI FOLYAMATOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A XX. SZÁZADBAN

ÚJ TUDOMÁNYOS ZSEBKÖNYVTÁR

BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

HAJDÚ ZOLTÁN

ÁLLAMOSODÁSI FOLYAMATOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A XX. SZÁZADBAN

TYPOTEX

A könyv megjelenését
az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatta.

ELKH | Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

© Hajdú Zoltán, Typotex, Budapest, 2023
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

Lektorálta Hardi Tamás
Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

A kutatás az OTKA 134903 számú projektjében készült.

ISBN 978 963 493 209 3
ISSN 2939-6131

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a *www.typotex.hu*
és a *facebook.com/typotexkiado* oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó
Alapította Votisky Zsuzsa, 1989
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős kiadó: Németh Kinga
Felelős szerkesztő: Kovács Zoltán
Tördelés: Janković Milán
Borítóterv és tipográfia: Somogyi Péter
Nyomta és kötötte: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

TARTALOM

BEVEZETÉS 9

1. MEGJEGYZÉSEK A GLOBÁLIS ÁLLAMOSODÁSI FOLYAMATOKHOZ 13

2. BEPILLANTÁS EURÓPA HOSSZÚ TÁVÚ ÁLLAMOSODÁSI FOLYAMATAIBA 23

3. A KÁRPÁT-MEDENCE ÁLLAMFÖLDRAJZI KÉPÉNEK TÖRTÉNELMI VÁLTOZÁSAI 41

3.1. A Kárpát-medencéről 42

3.2. A Kárpát-medence államosodási folyamatai 57

3.2.1. A Kárpát-medence államtörténeti sajátosságai a magyar honfoglalás előtt 57

3.2.2. A magyar korszak államfejlődési fordulópontjai 1918-ig 60

3.2.3. Az Osztrák–Magyar Monarchia (1867–1918) a történetiség és a modernitás határán 65

3.2.4. Az OMM soknemzetiségű jellegének geopolitikai kihívásai 66

4. MAGYARORSZÁG ÁLLAMTÖRTÉNETI FORDULÓ- ÉS TÖRÉSPONTJA (1918 ŐSZE – 1920 NYARA) 73

4.1. Hazardírozás vagy potenciális megoldási kísérlet? 81

4.2. Trianoni végjáték és az I. világháborús trauma következményei 85

5. A BALKANIZÁLÓDÁS KÖVETKEZMÉNYEI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN, 1920–1937 89

5.1. Az új szomszédság, 1920–1937 91

5.1.1. Ausztria – a vesztestárs szomszéd 93

5.1.2. Csehszlovákia – az északi szomszéd 97

5.1.3. Románia – a legnagyobb „örökös” 100

5.1.4. Jugoszlávia – a déli tengeri kapu lehetősége 102

6. MAGYARORSZÁG A TERÜLETI REVÍZIÓS POLITIKA VAGY AZ ÚJ SZOMSZÉDSÁGI ÉS EURÓPAI BEILLESZKEDÉS VÁLASZÚTJÁN 1938-IG 105

7. ORSZÁGMEGSZŰNÉSEK, ORSZÁGALAPÍTÁSOK, ORSZÁGGYARAPODÁSOK ÉS A HÁBORÚ 113

8. A II. VILÁGHÁBORÚS VERESÉGTRAUMA ÉS HOSSZÚ TÁVÚ KÖVETKEZMÉNYEI, 1944–1989/1990 127

8.1. A „lebegés” bizonytalanságai, 1945–1948 129

8.1.1. A magyar béke-előkészítés legfontosabb földrajzi összefüggései 136

8.2. Magyarország és szomszédsága a kétpólusú, megosztott világ keretei között, 1949–1990 143

8.2.1. A „táborok” és rendszerhatáraik Európában, 1949–1990 143

8.2.2. Magyarország a szovjet szövetségi rendszerben (Egy megszállt ország korlátozott szuverenitása) 150

9. A HIDEGHÁBORÚS VERESÉG UTÁN (ÚJ VILÁGREND, ÚJ EURÓPAI STRUKTÚRÁK, ÚJ INTEGRÁCIÓS PÁLYÁK) 165

9.1. Magyarország politikai földrajzi helyzetének, szomszédsági környezetének átalakulása a kétpólusú világ összeomlása után 166

9.2. Magyarország a „szürke zónában" (A Varsói Szerződésből és a KGST-ből ki – de hova?) 170

9.3. Átalakuló szomszédsági környezet a magyar államhatárok változása nélkül 173

9.3.1. Jugoszlávia véres szétesése 174

9.3.2. A Szovjetunió szétesése 178

9.3.3. Csehszlovákia „bársonyos szétválása" 182

9.4. Magyarország új integrációs pályán 183

9.4.1. Úton a NATO-ba 184

9.4.2. Az Európai Unió tagja 187

10. ÖSSZEGZÉS 191

IRODALOM 195

BEVEZETÉS

Mottó: *Der Staat über alles?*

Ha átlapozunk egy történelmi atlaszt, azt láthatjuk, hogy az emberi történelem egyik meghatározónak tekinthető folyamata az, hogy a Föld felszíne az államtalan állapotból a modernitás időszakára eljutott a szinte teljes térkitöltésű államterületi felosztásáig. (Az Arktisz nagy része és az Antarktisz sajátos, különleges földrajzi kivételeknek számítanak.) Az államtalantól a formálódó államcsírákon keresztül az államoknak tekinthető területi képződményeken át a teljesen modernnek számító állami felosztottságig (mely alatt természetes módon többször változott az állam fogalma és funkciója) vezető történeti folyamat mintegy ötezer év alatt játszódott le, de van olyan átfogó, globális történeti folyamatelemzés is, amely szerint mindez hosszabb időt vett igénybe.

Ha a különböző időszakokra vonatkozó térképlapokat (időmetszeteket) kicsit részletesebben megvizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy az államok színes foltjai – az elsődleges kialakulástól kezdve – szinte folyamatosan változtak, a Föld felszínének politikai-területi felosztása időnként alapvetően újrarendeződött, államok, birodalmak tűntek el, mások pedig

megszerveződtek. Elsődleges élményünk a permanens államterületi változások folyamatának a felismerése lehet.

Ha a „kontinenslapokat" nézzük, történeti korszakonként jelentős különbségeket láthatunk az Óvilág (Afrika, Ázsia, Európa) és az Újvilág (Amerika, Ausztrália) államfejlődési (államalakulások és -megszűnések) tendenciáiban. Egyes kontinenseken gyakoribbak, míg másokon ritkábbak voltak az alapvető átrendeződések. Találunk olyan területeket is (főleg a szigetek), melyek politikai-uralmi tekintetben viszonylag kevés változást mutatnak.

Ha az „országlapokra" fordítjuk tekintetünket (bármilyen nemzeti kiadású tudományos vagy akár középiskolai történeti atlaszt vizsgálhatunk), azonnal egyértelművé válik, hogy a globális, a kontinentális folyamatábrázolások mellett kiemelkedő jelentőségű a „nemzeti történelem" térbeli folyamatainak megjelenítése minden nemzet számára. Többször megtörtént, hogy a szomszédok felosztottak egy-egy államot (ennek legtragikusabb esete Lengyelország), majd az újjászületett, esetleg eltérő határokkal. A szomszédos országok nemzeti tértörténeti „tudása", s annak térképi ábrázolásai nem minden időszakra vonatkozóan esnek egybe, gyakran „elábrázolják" egymás területeit.

Egy állam megszűnése sohasem jelentette a földrajzi terület és az azon élő népesség „eltűnését", hanem csak a korábbi politikai állam szervezetének a felszámolását, integrálását egy új államba. Az állam megszűnése vagy területének nagymértékű megcsonkítása az érintett közösségek számára a legtöbb esetben tényleges törést okozott, hatása kiterjedt a közösség életének minden vonatkozására.

Európa politikai térképe a XVII. század elejétől a XIX. század elejéig a nagy kontinentális háborúk (a harmincéves,

a Napóleonhoz kötődő) „végeredménye" következtében alakult át. (A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békerendszer új európai államrendet teremtett 1648-ban.) A „győztesek rajzolták az új határokat", bár egyes területeken megjelentek a kompromisszumra való törekvések is.

A világ és Európa XX. századi történetét három globális háború (az I. és a II. világháború, valamint a hidegháború) formálta. A háborúk államosodási következményei rendkívül kiterjedtek voltak. Birodalmak és államok tűntek el, a békeszerződések új államokat kreáltak, szövetségi rendszerek alakultak át. A korábbi európai hagyományoknak megfelelően a győztesek rendezték újra a kontinens politikai térképét.

A hidegháború időszakában végbement a gyarmati rendszer felszámolása, valóságos új államalapítási hullámról kell beszélnünk főleg Afrikában és Ázsiában. Nagy-Britannia gyarmati uralma inkább békésen, Franciaországé több véres háborúval ért véget. Minden volt gyarmati terület lakossága önálló államot akart, s többségük alapított is a gyarmati múltból örökölt minden belső megosztottság ellenére, mert úgy látták a korábbi politikai folyamatokat, hogy csak a saját állam biztosíthatja a felemelkedésüket. (Több esetben csalódniuk kellett).

A Szovjetunió hidegháborús veresége alapvető államföldrajzi változásokat is eredményezett. Az európai föderatív berendezkedésű szocialista országok (Csehszlovákia, Jugoszlávia) felbomlottak, s a Szovjetunió is alkotó elemeire hullott. Az átalakulásokban a belső és külső hatások egyértelműen összekapcsolódtak.

E rövid kötetben a XX. századi államosodási folyamatokat elemzem a Kárpát-medence térségében. A vizsgálódás mind-

végig elsősorban politikai földrajzi (államföldrajzi) szemléletű. Mind történetileg, mind pedig a XX. században jelentős államterületi átrendeződések zajlottak le a földrajzi nagytájban, államok tűntek el, új államok keletkeztek, illetve alakultak újjá. A térségben élő minden nemzet folyamatosan törekedett saját államának létrehozására, illetve megtartására.

A társadalom és a földrajzi környezet közötti kapcsolatrendszer filozófiai tételezése Platóntól és Arisztotelésztől kezdve folyamatosan jelen van az emberi gondolkodásban. Mind a földrajzi determinizmus (mely felfogásban erőteljesnek tekintették a természeti környezet hatását), mind a földrajzi nihilizmus (melyben alig tételeztek befolyást a társadalmi folyamatokra) mély hagyományokkal rendelkezik. A földrajzi posszibilizmus (ebben a megközelítésben a földrajzi környezet lehetőségeket kínál, ezeket a társadalom aktualizálja) a XIX. század második felében jelent meg. Az államok folyamatos és gyors változásai (alakulás, megszűnés) önmagában véve azt mutatja, hogy nem a természeti földrajzi környezet, hanem a társadalom, gazdaság és államformáló (romboló) erők mozgatták elsődlegesen a folyamatokat, bár a befogadó földrajzi környezet hosszú távú hatásai sem negligálhatóak.

A kötet összeállításakor kompromisszumot kellett kötnöm a hivatkozások tekintetében. A magam hivatkozási lehetőségeit szinte teljesen kiiktattam, a témakörben végzett három évtizedes kutatásaim publikációs adatai megtalálhatók az MTMT-ben. A kötet nyomdatechnikai elvárásai miatt csak fekete-fehér ábrák közölhetők, ez nagyban korlátozta a szemléltetőanyag megválasztását. Egy jobb történelmi atlasz segítségével „színesben" is lehet követni az érintett átalakulási folyamatokat.

1. MEGJEGYZÉSEK A GLOBÁLIS ÁLLAMOSODÁSI FOLYAMATOKHOZ

Az első államok (a nagy folyamvölgyi kultúrák területén) nem ideológiai célok, hanem a történeti fejlődés gyakorlati termékei, következményei, induljunk ki bármilyen jellegű és tartalmú államkeletkezési elméletből. Szinte minden területen azonnal megjelent az állam belső felépítésének, működésének „megideologizálási szükséglete", különösen az első számú vezető tekintetében.

Egy-egy korai történeti időszak létező, együtt élő államainak pontos számát rendkívül nehéz megállapítani. A Wikipédiában találhatunk olyan tudományosan nem teljesen hitelesített „országnévsorokat" – az I. évszázadtól kezdve a XX. századig –, amelyek százévenkénti időrendi bontásban teljesnek vélt államnévsorokat közölnek (https://en.wikipedia.org.wiki/List_of_political_entities_in_the_). Ezek az adatsorok egyfajta tájékozódásra ugyan lehetőséget adnak, de erős forráskritikával kell használni őket. (Még a XIX. század közepén is megjelentek olyan államstatisztikai táblázatok [tabellák], atlaszok, amelyek magasan kvalifikált, tájékozott szerzői is gondokkal küzdöttek a korabeli államok számának és azok területeinek a meghatározásával.)

Az óvilági kontinensek (Afrika, Ázsia, Európa) folyamatainak kölcsönhatásai történetileg nagyon korán megjelentek, a létrejött államszerű képződmények nem szigetelődtek el egymástól. (Sok esetben a háború jelentette közöttük a legszorosabb kapcsolatot.) A Földközi-tenger medencéje és tágabb környéke minden tekintetben a kölcsönhatások kitüntetett területe volt. A tenger az együtt élő kultúrák, civilizációk érintkezési (részben küzdelmeik) térszíne volt.

Az európaiak nagy földrajzi felfedezései, majd a felfedezett és birtokba vett újvilági részek (Debenham 1960) gazdasági kiaknázása s politikai uralmi, gazdasági integrálása (gyarmatosítása) azt jelentette, hogy felszámolták, elpusztították az újvilági birodalmakat, államokat. A XVI. századtól Európa, pontosabban a történetileg változó, mindenkori meghatározó európai hatalmak uralták a Föld jelentős területeit, s szervezték meg és tartották fenn évszázadokon keresztül az Európacentrikus világgazdaságot és világpolitikai hatalmi rendszert (Ormos–Majoros 1998).

A tordasillasi egyezménnyel (1494) megjelent az ismert és ismeretlen területek (nyugati félteke) uralmi rendjének megosztására irányuló pápai beavatkozás. A spanyol és portugál érdekszférát határolták el, ami néhány évtizeden belül érvényét veszítette ugyan az új gyarmatosító hatalmak megjelenése és érdekérvényesítése miatt, de az „egyeztetett felosztás, kölcsönösen elfogadott uralom" politikája ezzel a megállapodással mélyen beivódott az európai hatalmak politikai gondolkodásába, majd gyakorlatába.

A gyarmatosító és jelentős gyarmatbirodalmakat kiépítő hatalmak (spanyolok, portugálok, hollandok, franciák, ango-

lok, oroszok stb.) gazdasági, politikai, katonai, vallási, kulturális, nyelvi stb. hatásokat is gyakoroltak a megszerzett területek népességére. A gyarmatosítás hagyományos technikája révén Európa és az európai ember uralmi pozícióba került a Föld nagy részén.

A nemzetközi kapcsolatok történetének alakulására vonatkozóan vannak olyan megközelítések, melyek az 1500-as évektől kezdve egységes korszakként elemzik a hosszú távú folyamatok meghatározó tartalmát. Többen úgy látják, hogy nemcsak az államosodási folyamat bontakozott ki széles körben, hanem a mindenkori nemzetközi rendszerben létrejöttek a meghatározó (nagy)hatalmak is. Így 1500–2000 között valójában egy világtörténeti korszakról kell beszélni, a nagyhatalmi politikai-területi rendszerről (Goldstein 1996, Kennedy 1992, Rourke 1991, Wallerstein 1983).

Az európai gyarmatosítók lényegében az európai intézményeket exportálták a birtokba vett területekre. A gyarmatok megváltozó, új típusú politikai szerepét, súlyát jelezte az amerikai függetlenségi háború, melynek eredményeként 1776-ban létrejött az Amerikai Egyesült Államok (mint az európai telepesek által alapított és európai sajátosságokat hordozó állam), mely később meghatározó kontinentális, s végül világpolitikai, gazdasági-hatalmi szerepre tett szert.

Több felfogásban a francia forradalommal (1789) meginduló folyamatokat (nemzetállamosodás) tekintik a modern államalakulások meghatározó kezdetének, kiinduló állapotának, viszonyítási metszetének. 1789-ben 23 minden tekintetben önálló, független, szuverén, elismert, cselekvőképes stb. politikai államtényezőt szokás számításba venni (Paxton

1990). Ez egyben azt is jelenti, hogy egy rendkívül szűk, döntően európai államkör formálta a már alapjaiban ismert Föld hatalmi és területi folyamatainak alakulását.

Nem a diplomaták vagy vezető politikusok (őket a külügyminisztériumok hivatalból tájékoztatták és tájékoztatják ma is a világban végbemenő területi átrendeződési folyamatokról), hanem a sokszor emlegetett „művelt nagyközönség" tájékozódási lehetőségeinek megteremtése fontos lépés volt a témánk szempontjából is (erre a célra készül az ELKH zsebkönyvsorozata is). Az államosodási folyamatok gyors változása, az államok szerepének felértékelődése megjelent a földrajztudomány keretei között is, előtérbe került ismét az államok mibenlétének, jelentőségének és hatásainak a kutatása. Ezek a munkák kezdetben (a XVI. században) latin nyelven jelentek meg, majd részben a reformáció hatására megindult az államismereti művek anyanyelvi kiadásának folyamata is. A globális és nemzeti „államisme" irodalom Németországban A. F. Büschling (1724–1793) munkásságában érte el csúcspontját.

A Föld felszínének politikai-uralmi térrendszere – a történetileg korán kialakult magterületek fejlődésével – fokozatosan vált teljes térkitöltésű területi rendszerré. A mai szemlélő számára talán furcsa J. G. A. Galletti (1750–1828) tizenegy kiadást megélt, sok nyelven megjelent, nemzetközileg jegyzett atlasza (magyarul is két kiadást élt meg). A XIX. század első felében, pl. Afrika esetében még területileg elkülönült uralmi egységeket mutat, a politikai terek nem határosak egymással, avagy „Ausztrália még üres, államnélküli tér". Az atlasz térképi, táblázatos és szöveges elemzéseinek kiemelt része volt a „politikai földrajz", a Föld mint az ember lakhelye és álla-

mainak a bemutatása. A második magyar kiadást átdolgozásban megjelentető Falk Miksa az előszóban már arra utalt, hogy a „mi cosmopolitikus korunkban" az emberek már csak ilyen, összegző jellegű atlasz alapján tudnak tájékozódni a világ folyamatosan változó képéről, az államok átalakulásairól (Galletti 1857).

A Statesman's Yearbook tekinthető – 1864-től évente megjelentetve – a világ első olyan kiadványsorozatának, amely a recens politikai és területi folyamatok bemutatását tűzte ki célul. A kötetek folyamatosan követték a világban végbemenő globális átalakulások nagyon sok szegmensét, részletekbe menően a politikai és államterületi változásokat. A közölt térképanyag gazdag és minden tekintetben pontosságra törekvő volt.

Az Európán belüli lekötelezettségek, konfliktusok eredményeként megnőtt a korábban függő, gyarmati területek mozgási lehetősége (pl. Latin-Amerika nagy része a XIX. században politikai tekintetben függetlenné vált, a kontinens politikai térképe alapvetően megváltozott). Monroe, az USA elnöke – részben védekezésként, részben pedig távlati politikai célként – már ekkor megfogalmazta az „Amerika az amerikaiaké" elvet (1823).

A. Balbi (1782–1848) olasz geográfus világleíró könyvsorozata globális kézikönyvvé vált. A magyar átdolgozást Czirbusz Géza végezte el az 1883. évi német kiadás alapján 1893–1903 között. Minden kontinens esetében felvetődött az államok bizonytalan száma. Leginkább Európa tekintetében fogalmazott sajátosan a századfordulón. „Európa politikai leírása" elemzésekor összefoglalta a korszak alapvető államföldrajzi dilemmáját: „Statisztikai összeállítások szerint 77 államot

számlálnak Európában és pedig 46 monarkiát, 31 köztársaságot. A 77 állam közt 51 két frigyálladalomba egyesíttetett (Svájcz és Németország)…" (Czirbusz 1903, 130). A különböző korabeli országlexikonok adatait is áttekintve 25 „tényleg államot" (hat nagyhatalmat, 13 középállamot, hat kisállamot) elemzett Európában.

Friedrich Ratzel politikai földrajzi monográfiája (Ratzel 1897) az imperializmus világának gyors átalakulási folyamatai között próbált – tudományos kategóriákba foglalva a folyamatok lényegét – eligazítást adni. Számára az organikus eredetű állam (az államok államcsírákból indultak a legtöbb esetben fejlődésnek, fokozatosan fejlődtek érett képződménynyé) a politikai földrajz alapkategóriájaként jelent meg, a folyamatok az államon belül, az államok között vagy az államok fölött bontakoztak ki. Ratzel hatása nemcsak Európában, hanem az USA-ban is megjelent.

Az I. világháború utáni világ új berendezkedését globálisan I. Bowman – aki tagja volt a Párizsban tárgyaló amerikai békedelegációnak – dolgozta fel és mutatta be (Bowman 1921). Bowman a győztesek alapállásából tekintett az új világra, kevés érzékenységet mutatott a legyőzöttek iránt.

Az Orosz Birodalom összeomlása utáni hatalmas kelet-európai átalakulásról egy oroszországi menekült közgazdász adott részletekbe menő információkat a magyar földrajzos társadalom számára (Anderson 1923), különös tekintettel a birodalomról leszakadt területek új államaira.

A megalakuló Népszövetség a háborúban 44 győztes és semleges tagja a világháború után kialakított nemzetközi világrend védelmezőjeként lépett fel. A konszolidáció után a vesztesek is beléphettek a szervezetbe, majd a két világháború

között mintegy „átjáróházzá vált" (belépések, kilépések, kizárások).

Rudolf Kjellén (1864–1922) svéd államtudós kísérletet tett a történeti államfejlődési folyamatok, a nagyhatalommá válás, a korabeli állami struktúrák belső és külső mozgatórugóinak feltárására. A „geopolitika" fogalma nem földrajzi, hanem államtudományi kategóriaként született meg 1899-ben. Magyarországon Czirbusz Géza a földrajztudomány, az „anthropogeográfia" részévé tette a geopolitikát (Czirbusz 1919).

A két világháború közötti időszak a politikai, s részeként az államföldrajz, valamint a geopolitika robbanásszerű fejlődésének időszaka. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy az objektivitásra és tudományosságra való törekvés mellett alapvető értékrendi eltérések mutatkoztak a győztesek és a vesztesek földrajztudományában. A győzteseket az angol, amerikai és francia, míg a veszteseket a német földrajztudomány képviselte, s a kis vesztesek között nem lehet említés nélkül hagyni a magyarokat sem (Kalmár é. n./1942, Prinz–Teleki–Cholnoky é. n., Rónai 1939, Teleki 1923).

Az 1945-ben megalakult ENSZ 51 alapító tagjával (a Szovjetunió mellett Fehéroroszország és Ukrajna is tagja lett) szintén a győztesek szervezeteként jött létre, majd fokozatosan egyetemleges szervezetté vált. (Az újonnan létrejött államok létének szinte nemzetközi legitimálója lett a tagság. Napjainkban a 193 tag + két megfigyelő (Vatikán, Palesztina) a világ létező államainak döntő többségét reprezentálja.)

A II. világháború alatt formálódott az USA katonai igényeinek megfelelően az államapparátuson belül a „globális világkutatások" folyamata. 1971-ig csak belső kormányzati használatra készült a CIA World Factbookja, majd ettől kezd-

ve az évenként megjelenő kötet összeállítása nyújtja a globális folyamatok legszélesebb panorámáját.

Az internet megjelenése, majd tömeges használatúvá válása részben új lehetőségeket teremtett a folyamatosan változó világ nyomon követésére, másrészt pedig megteremtette az eltérő nézetek, különböző tudások és emlékezetek publikálásának lehetőségeit. (Külön kérdés a dezinformációs célok tömeges megjelenése az interneten, ezért a világháló csak nagymértékű forráskritikával használható a politikai földrajzi elemzések és információk tekintetében.)

A recens államosodási folyamatok kutatása valamilyen szinten és mértékben mintegy tucatnyi tudomány kutatási területét képezte az 1970-es években, így az nem a földrajztudomány, s nem az államföldrajz privilégiuma volt. A Nemzetközi Földrajzi Unió 1984-ben hozta létre az államok alakulásával, felbomlásával, a köztük lévő kapcsolatok (szövetségek formálódása) stb. alakulásával összefüggő folyamatokat mindenre kiterjedően elemző csoportját. A több ciklusban tevékenykedő (státusban emelkedő) szervezett kutatások jelentős eredményeket produkáltak (www.cas.miamioh.edu/igu-cpg/IGUCPGhistory.html), több tucat alapvető monográfia és jó néhány politikai földrajzi atlasz jelent meg a kutatócsoport tagjainak közreműködésével.

A kétpólusú, megosztott világ összeomlása után, a hidegháború végén Európában bontakoztak ki a legsajátosabb államtörténeti változások. Az NDK beolvadt az NSZK-ba, etnikai alapon létrejött az új német egység. Az európai soknemzetiségű, föderalista berendezkedésű szocialista országok súlyos válságba kerültek a hidegháború végére. Jugoszlávia 1991 nyarán meginduló szétesése fél tucat új, független álla-

mot eredményezett. A Szovjetunió a hidegháború vesztesekéként furcsa (világhatalomként érdemi katonai vereség nélkül) önfelszámolást hajtott végre 1991 karácsonyán, s 15 tagköztársaságra esett szét. Csehszlovákia „bársonyos" szétválása 1993 elején csak két új államot eredményezett.

Az információrobbanás ellenére ma sincs egységes, minden állam által elfogadott, pontos államszámunk. Az állami lét nemcsak területet, népességszámot, belső államszervezetet és államhatárokat jelent, hanem legalább a szomszédos államok részéről diplomáciai elismerést is megkövetel. Több olyan „államszerű képződmény" van, amelyek csak részleges szomszédsági és nagyhatalmi elismerésben részesülnek (például Koszovó), amelynek korlátozott a diplomáciai elismerése, s egyetlen nagyhatalom sem ismeri el önálló államként (például Tajvan), s van jó néhány olyan képződmény is, melyet csak „kreálója" ismer el (például Észak-ciprusi Török Köztársaság). Tovább lehetne sorolni a képlékeny helyzeteket, eseteket (például az Orosz Föderáció európai határtérségében).

Az államosodási kérdések a XXI. században is napirenden vannak mind Európában, mind az egész világon. Eredménytelen függetlenségi népszavazás történt Skócia esetében, Katalóniában pedig alkotmányellenesnek nyilvánított, de formálisan eredményes népszavazás után a szervezőknek menekülniük kellett. A Csendes-óceánban fekvő Új-Kaledónia lakossága 2021 decemberében az utolsó (harmadik) népszavazási lehetőségkor úgy döntött, hogy nem kíván függetlenné válni, s nem hajlandó elszakadni Franciaországtól.

2. BEPILLANTÁS EURÓPA HOSSZÚ TÁVÚ ÁLLAMOSODÁSI FOLYAMATAIBA

Európa fogalma, az „Európa-probléma" belső tartalma, a kontinens területi-földrajzi lehatárolása történetileg szinte folyamatosan változott, mindig kelet felé tolódott (Butlin–Dodgshon szerk. 1998, Pounds 1997). A mindenkori európaiak fogalom- és térszemléletét erőteljesen befolyásolta a saját, a nemzeti történeti folyamataikhoz való viszonyuk. A múltszemlélet és a recens érdek néha sajátosan ütközött egy-egy állam esetében. A „de jure" és a „de facto" szemlélet Európa fejlődésének mintegy szerves részévé vált.

Európa nem tartozott az elsődleges államkeletkezés színteréhez. Az európai államok létrejötte némileg megkésett az ókori Kelet klasszikus területeihez képest. Az első államnak tekintett területi-politikai képződmények Európában a Földközi-tenger szigetein jöttek létre, majd a folyamat átterjedt a Balkán-félsziget déli területeire is. A városállami struktúrák gyors elterjedése átfogta a görög szállásterület egészét, ezernél több városállamot azonosított a régészeti és történeti kutatás. Területileg „belakták" a Földközi-tenger európai, kisázsiai és észak-afrikai érintkezési zónáját.

A földrajztudomány (a térképkészítést évszázadokon keresztül részének tartották) egyik kitüntetett feladatának tekintette az ismert (vélelmezett) világ és benne Európa helyzetének ábrázolását. Európa térképiábrázolás-története (Borri 2001) – a legkorábbi időszaktól kezdve 1802-ig – az államterületi és határváltozások teljes körű szemléltetésére fordította a figyelmet.

Ma az interneten még a globális folyamatok szemléltetésénél is részletesebb Európa-képet alkothatunk (https://www.euratlas.net/history/europe/index.html) a maga bizonytalanságaival együtt. A különböző animációk hosszabb-rövidebb idő alatt pörgetik le az érdeklődők szeme előtt Európa történeti átrendeződésének szakaszait (https://www.visualcapitalist.com/2400-years-of-european-history/).

A klasszikus görög államtörténet folyamatai (városállamok békés együtt- és egymás mellett élése, a városok közötti küzdelem, szövetségkötések) sok szempontból visszatükröződnek a későbbi európai folyamatokban. A klasszikus görög fejlődés lényegében kitermelte az államok belső és egymás közti viszonyainak teljes rendszerét. (A görög fejlődés rövid időn belül eljutott a városállamtól a világbirodalom megteremtésének igényéig.)

A külső támadásokkal szembeni közös védekezés (görög–perzsa háborúk) mintegy etnikai-civilizációs jelleget kaptak. A felemelkedő Makedónia maga alá szervezte (gyűrte) a görög városállamok többségét, majd a hosszú ideig tartó „nemzeti védekezésből" támadásba ment át, s győzelmei bázisán óvilági világbirodalmi építkezésbe fogott. Nagy Sándor (Kr. e. 356–323) a tehetséges hadvezér és birodalomszervező korai halála

maga alá temette a katonai erővel megteremtett és részben fenntartott hatalmas óvilági térképződményt.

Az állam mint olyan a történeti reálfolyamatokon túl lényegében az általános emberi, majd tudományos gondolkodás permanens alapkategóriájává vált. Ha csak az európai folyamatokra vetünk egy pillantást, azt látjuk, hogy a klasszikus görög filozófia (különösen Platón és Arisztotelész munkásságában) egyik lényegi eleme volt az államok születéséről, illetve megszűnéséről (elhalásáról) való gondolkodás. Platón (Kr. e. 427 körül – 347) nemcsak elméleti, de gyakorlati-politikai jelleggel is foglalkozott az ideális állam kérdéskörével.

Róma – város- és államteremtési mítosza szerint – egy új alapítású településből vált előbb Itália, majd a Földközi-tenger medencéjében a három óvilági kontinens érintkezési felületeinek határán birodalommá. Róma Karthágó legyőzésével teremtette meg nagytérségi hatalmi felemelkedésének az alapjait. A Római Birodalom olyan térképződmény volt, mely a meghódított területeket gazdaságilag, politikailag, katonailag, infrastrukturálisan (utak), kulturálisan, a lakosságot pedig jogi keretek között is egységbe kívánta vonni. A római jog az európai jogfejlődés meghatározó alapját képezte a későbbiekben.

Az állam mibenlétének sokoldalú kutatása a gyakorlatiasabb jellegű római gondolkodásban, így a földrajztudományban is megjelent. A görög származású és műveltségű, de nagyrészt Rómában alkotó Sztrabón (Kr. e. 64 körül – Kr. u. 23) nemcsak a teljes görög földrajztudományi, hanem államfilozófiai gondolkodást is elemezte (nem is tehetett mást, mivel a földrajztudományt a filozófia részének tekintette.) A görög–

római állambölcseleti irodalom kritikai áttekintésén túl a mi szempontunkból azért fontos Sztrabón munkássága, mert ő rakta le annak a több évszázadon keresztül ható felfogásnak az alapjait, hogy a földrajztudomány az állam, sőt az államvezetők, hadvezérek támogatója kell hogy legyen, ez adja meg hasznosságát. Sztrabón megfogalmazta az általa ismert világ kettéosztottságát (művelt, civilizált, államokba szervezett – barbár, civilizálatlan, államtalan). Európát a Rhénos (Rajna) és az Ister (Duna) vonala mentén osztotta civilizált és barbár részre. A korszakban az államosítási hatások délről észak felé terjedtek.

Az Ázsiából meginduló népvándorlások kihívást jelentettek Európa egésze számára. A több hullámban érkező, részben letelepedést kereső népek előbb kikezdték a Nyugatrómai Birodalmat, majd helyén új formációkat hoztak létre. A Nyugatrómai Birodalom bukása után (476) az európai fejlődésben egyszerre jelent meg a széttöredezés, valamint az új integrációkra (birodalomépítésre) való törekvés.

Nagy Károly Frank Birodalma (768–814) egész Nyugat-Európa számára egyfajta stabilitást, fejlődési lehetőséget teremtett (Közép-Európa számára perifériaküzdelmeket hozott), de nem tudott sem időben, sem térben tartóssá válni. A helyén létrejött, majd felosztott kisbirodalmak eltérő fejlődési pályára léptek.

Közép-Európa és a magyar államfejlődés szempontjából elsősorban a Német-római Császárság létrehozása (962) vált meghatározóvá. A császárság jelentős keresztény államosítási hatásokat generált kelet felé. A német fejlődésben megjelenő centralizációs és decentralizációs folyamatok szinte permanensen felvetették a „birodalmi főhatalom" és a „tényleges, regionális hatalom" mibenlétének kérdéskörét.

A keresztes hadjáratok (1096–1272) összeurópai keresztény értékként és hatalmi törekvésekként jelentek meg a pápák irányításával az iszlámmal szemben. Az elsődleges cél a Szentföld felszabadítása, védelme volt, de a hosszú folyamatban különböző részérdekek is felszínre jutottak (például a keresztény Konstantinápoly elfoglalása és kifosztása). A keresztesek keresztény államok sorát hozták létre a Szentföld térségében és tartották meg hosszú időn keresztül.

A középkorban megfogalmazott „Christendom" a keresztény világ egyetemlegességét hirdette és képviselte, bár az idea és a reálfolyamatok tartalma sok tekintetben elvált egymástól már a keresztes hadjáratok időszakában is. A keresztény Európa kialakulása nem hozta el Isten békéjét. A magterületen belül folyamatos hatalmi küzdelem folyt a keresztény uralkodók és államok között, a földrajzi perifériákon a még pogányokkal, a Szentföldön, Kis-Ázsiában, majd évszázadokon keresztül főként a Balkánon az iszlámmal.

Halász Albert – évtizedes munkával – feltárta Közép-Európa 950–1935 közötti államtörténeti, államhatár-változási folyamatait (Halász 1936). Több tucat történelmi atlasz segítségével próbálta meg tisztázni az átalakulási folyamatokat. Nem minden esetben jutott végleges, tiszta eredményre. Ugyanazon a domborzati, vízrajzi térképen ábrázolta az egyes metszeteket. Ezzel a megoldással evidenssé tette, hogy nem lehet az államosodási folyamatokat a földrajzi determinizmus bázisán szemlélni és értelmezni.

Három nagyobb szakaszt különíthetünk el a hosszú távú európai államterületi átalakulási folyamatokban (Hajdú 2015):

a) A mintegy ötszáz éves államalakulási és államhatár-változási térképsorozat (950-től 1519-ig) alapján azt látjuk, hogy

a korszakban sok területen alapvető változások történtek, államok tűntek el nagy számban, újak emelkedtek fel.

b) A reformáció és a vele összefüggésben kibontakozó hatalmi küzdelem Európát 1618–1648 között olyan vallás- és polgárháborúkba taszította, amelyekben a népességszám tragikus módon csökkent, különösen a német területeken. A vallás- és polgárháborúkat lezáró vesztfáliai béke (1648) lerakta az európai hatalmak egymás mellett élésének új módon megfogalmazott alapjait. A későbbi kutatások „vesztfáliai rendszerként" fogalmazták meg a kialakult struktúrát. A békét követően beszélhetünk lényegében a modern értelemben vett európai államok, illetve államrendszer létrejöttéről és fejlődéséről.

Az 1648–1815 közötti időszakot szemléltető térképsorozat világosan megmutatja, hogy felgyorsult a nemzetállamok kialakulási folyamata. Különösen fontos ez Franciaország esetében. A nemzetállami térhez természetes határigények – a Rajna-határ elérése – társultak fokozatosan. A forradalom, illetve Napóleon felforgatta Európa területi rendjét.

Az egyes európai államok történetében többször alapvető változások történtek, egyes államok eltűntek, mások életre keltek. Az egyes európai államok eltérő időszakokban élték meg nemzeti dicsőségkorszakukat, s a „nemzeti gloire korszak" nemcsak történeti elemként, hanem gyakran politikai tényezőként is megjelent a hatalmi, politikai és területi törekvésekben.

A monopolisztikus francia kontinentális kísérlet kudarca után fokozatosan kialakult az európai egyensúly – elsősorban hatalmi egyensúlyként, de voltak területi konzekvenciái, illetve tartalma is (Juhász szerk. é. n./1939). A Napóleon utáni (1815), többpólusú Európa meghatározó folyamata a féltékeny

egymásra figyelés és verseny volt. A Szent Szövetség (1815–1848) átfogó kontinentális kollektív biztonsági rendszernek volt tekinthető, mely viszonylagos stabilitást és békét teremtett. A korabeli, egymást partnerként elismerő nagyhatalmak kizárták bármelyikük meghatározó szerepét a kontinensen (Kissinger 1996).

A gyarmatosítást a szövetség nem akadályozta, sőt az európai biztonsági rendszer kialakításával támogatta. A korábbi törekvések bázisán több hatalmas (angol, francia, orosz), több kontinensen is érdekelt gyarmatbirodalom jött létre. A nagyhatalmak politikai elitje saját birodalmának építésekor így egyszerre gondolkodott Európában, valamint a Föld egészében is.

Az 1848-ban kibontakozó európai forradalmi hullám csak ideiglenesen hatott a kialakult hatalmi és területi struktúrákra. 1849-ben Magyarország is kinyilvánította függetlenségét, de egyetlen európai „státushatalom" sem ismerte el azt. Közép-Európában az orosz beavatkozás állította vissza a korábbi rendet. 1849 után alakult ki a magyar társadalom oroszfóbiája, amely évtizedekre meghatározta az oroszokhoz való viszonyulást.

A Habsburg Birodalom szempontjából jelentős változásokat hozott a krími háború (1853). Oroszország veresége után a két román fejedelemség több lépésben, 1861-ben egyesült, és az új állam a Habsburg Birodalom délkeleti szomszédjaként előbb potenciális, majd tényleges kihívást jelentett.

A sorozatos szerb felkelések után 1862-ben a belgrádi lakosság erőszakosan lépett fel a török gyarmati apparátussal szemben. 1867-ben a török kormányzat a török csapatok Szerbiából történő kivonása mellett döntött. Az Osztrák–

Magyar Monarchiává (a továbbiakban OMM) átalakuló Habsburg Birodalom a déli határai mentén új nemzetállami kihívással szembesült.

c) Az 1878 és 1935 közötti időszakot bemutató metszetek már részben érintik az elemzett időszakunkat is.

A XIX. századtól, a gyors modernizáció korszakában az Európán belüli államosodási folyamatok minden korábbihoz képest kiszélesedtek. Az állami lét megszerzése sok nép, közösség számára vált elsődleges céllá, felismerve, hogy állami szereplőként a nemzeti érdekérvényesítő képessége lényegesen nagyobb. Az egységes Németország az európai államközi, szövetségi kapcsolatok elsődleges mozgatójává vált (Huntington 1998).

A nemzetben való gondolkodás (a nemzeti ébredéstől a nemzetállamok megteremtésére irányuló törekvésekig) a XIX. században központi kérdés lett Európában. Az uralkodó eszmék és az „álladalom" közötti kapcsolatok kérdése Eötvös József számára (az eredeti kéziratot 1854-ben zárta) alapvető filozófiai, államfilozófiai, sőt gyakorlati kérdéssé is vált a francia forradalom időszakára visszatekintve, majd a későbbi korszakok vonatkozásában is (Eötvös 1902).

A „kis német – nagy német egység" hatalmi, politikai kérdése 1866-ban a csatatereken dőlt el, Ausztria kiszorult a formálódó új német hatalmi folyamatokból. A francia–porosz háború az új korszak (imperializmus) beköszöntének részben következménye, részben pedig első jelentős megnyilvánulása. Az 1871-ben Párizsban/Versailles-ban kikiáltott egységes II. Német Birodalom gyors ütemben erősödött. Előbb európai nagyhatalommá vált, majd bejelentkezett a világpolitikai küzdelem színpadára is (Lacoste 1995).

Az Ausztriával való háborús küzdelmek után kialakuló olasz egység (1866) új helyzetet teremtett Ausztria számára és a Földközi-tenger medencéjében. Az új Olaszország folyamatosan mérlegelte, hogy a földközi-tengeri vagy az Ausztriával szembeni érdekei elsődlegesek-e számára. (Az I. világháború közben már Ausztria rovására kívánta befejezni a nemzetállam megteremtését, ezért az antant oldalán lépett hadba.)

Az új európai hatalmak (főleg Németország) igénybejelentései révén megkezdődött az Európán belüli hatalmi viszonyok átrendezése, majd a küzdelem a világ területi újrafelosztásáért. Ennek a küzdelemnek a meghatározó szereplői elsősorban a régi és új európai nagyhatalmak voltak. Az imperializmus korszakában a nagyhatalmak „nem voltak szégyenlősek" a hatalmi, területi hódítási célok megfogalmazásában, s ebben időnként szerepet játszott a politikai földrajz is. (A XIX. század utolsó harmadában már napi sajtó- és kávéházi témává vált, hogy mely hatalom milyen területekre akarja rátenni a kezét.)

Ha áttekintjük Európa hosszú távú államosodási folyamatait, az államterületek és határok stabilitását (1. ábra), akkor megállapíthatjuk, hogy nagyon kevés olyan terület van Európában, amelyek az adott hosszú korszakban egyetlen államkeretben élték meg történetüket. Európában minden egyes területhez több közösségnek van történeti viszonyulása.

Mind a földrajztudományban, mind az oktatásban és a szélesebb politikai, társadalmi, közösségi gondolkodásban, szóhasználatban sajátos szakmai, értelmi, érzelmi és politikai megfontolások kapcsolódhatnak egy-egy területi egységhez, kategóriához. Minden földrajzi nevezéktannak, térbeli kategóriának szükségszerűen vannak történeti és politikai

vonatkozásai, más struktúrákban is megjelenő hatásai. Sajátosan jelennek meg a különböző területi kategóriák és földrajzi nevek azokon a területeken, amelyeken az államhatalom többször változott (uralomváltó területek), ahol minden területi változás új térszemléletet és új földrajzi névanyagot is jelentett. Ha szisztematikusan vizsgáljuk Európa politikai térképének hosszú távú történeti átalakulását, láthatjuk, hogy a kontinens felszínének jelentős része az „uralomváltó terület" kategóriájába tartozik.

Különösen fontos ez a kérdés Közép-Európában, ahol több nemzet, sok nemzetiség élt együtt, s ezek eltérő időszakokban élték meg dicsőségkorszakukat, s egymást mintegy váltva jutottak hatalmi szerephez az állami-területi folyamatok irányításában. Mindegyik közösség a maga térszemléletét tartja önmagára nézve adekvátnak (s ez rendben is van, ha a vele együtt élők térszemléletét is a magáéval azonos értékűnek fogadja el), s így egyfajta térszemléleti kavalkád és nevezéktan jön létre majdnem minden kisebb-nagyobb földrajzi egység esetében. A Kárpát-medence Közép-Európán belül is kitűnik az államhatárok gyakori és alapvető változásaival. Különösen lényeges ez a modernizáció időszakában. Birodalmi és kisállami struktúrák váltották egymást (Halász 1928, Kollányi 1991, Galántai 1985, Romsics 1996, Romsics–Király 1998).

Európa hagyományos nagyhatalmaihoz (Anglia, Franciaország, Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia, Törökország) a nemzeti egységmozgalmak sikeres megvalósítása révén két újabb (Németország és Olaszország) társult (bár Olaszországot nem minden fél tekintette egyenrangú nagyhatalomnak), miközben Törökország lényegében kihullott a nagyhatalmak sorából. Külső nagyhatalomként jelent meg

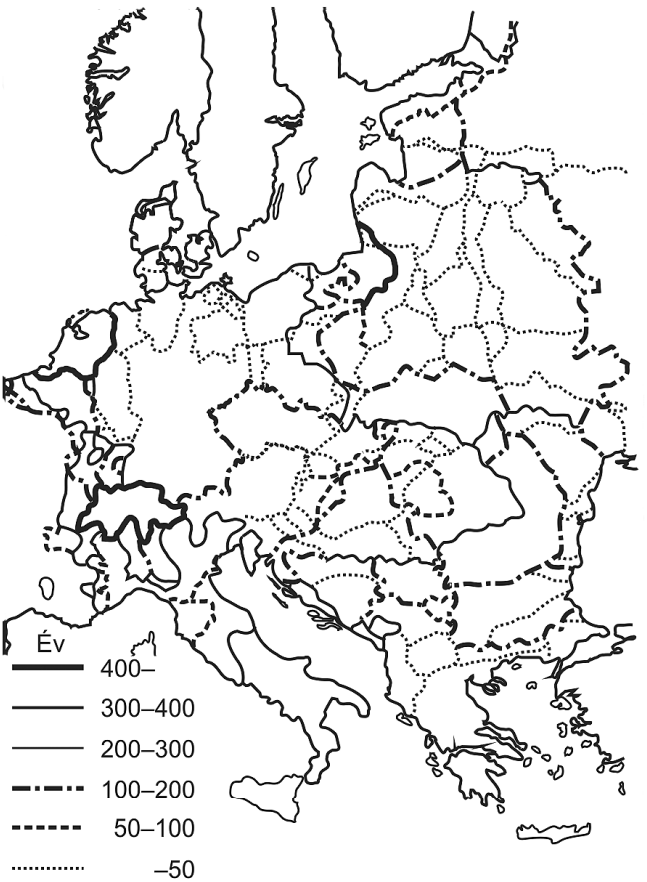

1. ábra. Európa államhatár-stabilitási térképvázlata 1519-től 1935-ig

Forrás: Halász Albert (1928, 1936), Pándi Lajos (1997) és Rónai András (1945, 1989) ábrasorozatai alapján. Szerk. Fonyódi Valéria

Japán és az USA. A kibővült nagyhatalmi kör szükségszerűen új kihívásokat és egyben nagyobb manőverezési lehetőségeket nyújtott mindegyik fél számára.

A korszakban a formalizált és informális (gyakran titkos) államközi kapcsolatok párhuzamos együttéléséről beszélhetünk. (Az ekkor kötött kétoldalú vagy többoldalú szerződések, megállapodások többségének voltak titkos záradékai, amelyek alapvetően területi ígérvényeket tartalmaztak.) A szövetségi rendszerek formálódásában nagyrészt az Európán belüli érdekek érvényesítése jelent meg, kisebb részben pedig a gyarmati versengésben kialakuló ütközések. A nemzetközi politika küzdőterén így a kollektív biztonságra való törekvések, másrészt az egyes államok önmegvalósítási elképzelései párhuzamosan hatottak. Az egyéni, nemzeti érdekérvényesítés és a kollektív biztonság kérdése a korszak egyik lényegi dilemmájává vált. (A szövetségi kapcsolatok mozgásaiban, változásaiban többször megjelent egy-egy ország belső „önújrafogalmazásának" a hatása.)

Az imperializmus időszakát megelőzően, részben pedig közben jelentős mértékben végbement a világ politikai, gazdasági és területi felosztása (gyarmatosítás), majd a korszak egyik ismérvévé váltak az újrafelosztásra való törekvések. Több hatalom számára az Európán kívüli érdekek, törekvések időnként dominánssá váltak az Európában lejátszódó folyamatokkal szemben. Ugyanakkor a folyamatok kifutása azt mutatta, hogy minden európai nagyhatalom számára az igazi, meghatározó érdek az Európán belüli pozíció biztosítása volt.

Az I. világháború előtti időszakra létrejöttek azok a szövetségi rendszerek (antant, központi hatalmak), melyek az 1871 utáni gyors, sok tekintetben bonyolult európai fejlődés

eredményeként formálódtak (Diószegi 2001). Ebben a mintegy négy évtizedes folyamatban a reálpolitika, az érdekpolitika, a nemzeti politika és a dinasztikus politika stb. elemei egyaránt megjelentek. (Nem lehet figyelmen kívül hagyni teljesen, hogy az európai uralkodóházak jelentős részét és egyben a nagyhatalmakban éppen regnáló uralkodók egy részét szoros rokoni szálak kötötték össze. Az „unokatestvérek rokoni világa" nem jelent meg mechanikus birodalomközi rendezőelvként.)

Az 1870-es évektől az európai nagyhatalmak közötti szövetségek – az Európán belüli, illetve azon kívüli érdekek éppen aktuális értelmezésében is – többféle formációban voltak elképzelhetőek, illetve a valóságos folyamatokban sajátos tartalommal alakultak (Urban 1972).

Minden állam párhuzamosan értékelte Európán belüli, illetve egy részük a gyarmatosítási folyamatban való részvételének érdekeit, összehangolásuk lehetőségét:

- Az 1873-ban létrejött, a német, osztrák és orosz császárok által megkötött három császár egyezménye nem volt átfogó szövetség, mindhárom fél minimális érdekeit elégítette ki. Konzultációkat írt elő a közös érdekeltségű ügyekben. Az 1878-as berlini kongresszus erősen korlátozta a Balkánon elért orosz sikerek érvényesülését, ezért Oroszország kivonult az 1873-as megállapodásból (Árvay et al. 2005).
- Az OMM és a Német Birodalom kettős szövetsége (1879), kétoldalú katonai szerződése elsődlegesen az Oroszországgal szembeni közös fellépést, akár a közös védekezést szolgálta (Zöllner 1998, Wagner 2002).

- Az 1881-ben három évre megkötött három császár szövetsége továbblépett az 1873-as megállapodáshoz képest, formális katonai szövetségnek tekintették a „belsők és külsők" is. 1884-ben még meghosszabbították három évre, de az OMM és Oroszország balkáni rivalizálása a megállapodás felbomlásához vezetett.
- Az 1894-ben megkötött francia–orosz szövetség már egyértelműen Németország ellen irányult.
- Az angol–francia „Entente cordiale" (1904) éle is elsősorban németellenes volt. Amikor formálisan létrejött az antant (1907), akkor a három korabeli óriás rendelkezett a világ erőforrásainak nagy része fölött.
- 1882-ben az OMM, Németország és Olaszország létrehozta a Hármas Szövetséget, mely akkor főleg a franciaellenes Olaszország érdekeit szolgálta. Mindhárom fél mérlegelte a szerződés „hozadékát". Olaszország 1914-ben nem lépett be a központi hatalmak oldalán az I. világháborúba. Az 1915-ös londoni megállapodásban az antant által a számára tett területi ígéretek fejében majd az antant oldalán kapcsolódott be a harcokba az OMM ellen.

A gyarmatosítási folyamatokat részletesen feldolgozó Gergely Endre lakonikusan fogalmazta meg a Kogutowicz-féle zsebatlasz 1923-as kötetében: „a huszadik század elején a Föld már fel volt osztva". 1900-ban – némileg eltérő adatközlések szerint – a Föld szárazföldi területének 54,9%-a állt gyarmati uralom alatt, az 1 503,4 millió főre becsült lakosságának 35,2%-a élt gyarmati függésben. Nagy-Britannia gyarmati világbirodalma volt a meghatározó, minden földrészen jelen volt: 32,7 millió km² területével a Föld 24,6%-át birtokolta.

Franciaország a 11 millió km² gyarmati területével (minden kontinensen jelen volt) még gyarmati világbirodalomnak számított. A többi (régi és új gyarmatosító hatalom) messze elmaradt a két fő gyarmattartó világbirodalomtól. (Ha az angol és a francia pozícióhoz hozzávesszük a korabeli Orosz Birodalmat, arra kell gondolnunk, hogy sem az OMM, sem pedig a II. Német Birodalom politikai és katonai vezetése nem értelmezte jól a korabeli világtérképet, különösen nem az antant számára rendelkezésre álló hatalmas anyagi és emberi erőforrásokat.)

1900-ban az európai államterületi és hatalmi konstrukció birodalmi jellegűnek tekinthető (2. ábra). A nagy területű, többségében soknemzetiségű birodalmakon túl csak történetileg kialakult kis államok, illetve ütközőállamok jelentek meg Európa térképén.

A XIX. század végén a különböző államstatisztikák, politikai földrajzi munkák Európa struktúráit, s benne a különböző országok helyzetét többé-kevésbé pontosan mutatták be és elemezték a korszak szereplői számára. A különböző kiadványok 1900-ra általában 9 697 000 km²-ben határozták meg Európa területét (egyesek kisebbnek, mások pedig lényegesen nagyobbnak tekintették és ábrázolták), s ezen terület népességszámát mintegy 450 millió főre becsülték. Európa minden tekintetben nagyállami, illetve birodalmi jellegű volt. (Az OMM a kontinens területének mintegy 6,6%-át fedte le, népességszáma pedig a kontinens lakosságszámának 11,4%-át adta).

Az OMM nem volt a három nagy gyarmatbirodalomhoz (angol, francia, orosz) mérhető képződmény, érdemben nem vett részt a globális területi felosztásban. (Szimbolikus jelen-

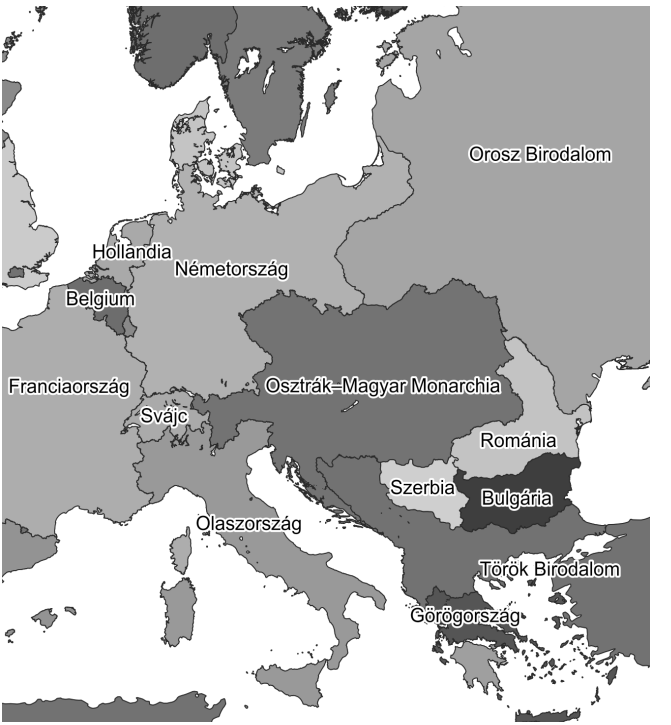

2. ábra. A birodalmi jellegű európai államterületi tagolódás 1900-ban

tőségű gyarmatai, „kintlévőségei" voltak. (Ezekről az I. világháborút lezáró osztrák és a magyar békeszerződés is rendelkezett.) Az OMM-nek – Németországgal ellentétben – nem voltak hivatalosan kinyilvánított céljai az új, globális területi felosztásra vonatkozóan (itt eltekintünk néhány osztrák és magyar nagybirodalmi álmodozótól). Az OMM külpolitikai

törekvéseit, mozgásait alapvetően európai érdekei, főként balkáni törekvései határozták meg. AZ OMM nem volt globális szereplő és cselekvő, európai meghatározottságú és beágyazottságú képződménynek számított.

Az 1867–1900 közötti hosszú távú folyamatok, így az európai egyensúly- és hatalmi viszonyok a Brit Birodalom, Franciaország, Oroszország, Németország, Olaszország és az OMM viszonyrendszerében formálódtak. A Török Birodalom – Európa „beteg embere" – már elveszítette egyenrangú nagyhatalmi státuszát, de még jelen volt (különösen a Monarchia és Oroszország számára) az európai hatalmi színpadon. Minden kétoldalú kapcsolatnak voltak érdekellentéti elemei is, nem volt előre elrendelt, hogy ki kinek lesz a szövetségese, illetve ellenfele (Kennedy 1992). Az európai nagyhatalmak gazdasági és katonai erőviszonyai folyamatosan változtak, részben pedig átértékelődtek. Minden nagyhatalomnak voltak szomszédsági, európai, s többnek valóságos világpolitikai törekvései.

Az OMM politikai földrajzi, illetve a politikusok számára reálpolitikai, gyakorlati geopolitikai problematikája európai tekintetben háromosztatúan elemezhető: szomszédos európai nagyhatalmak (Oroszország, Németország, Olaszország, Törökország), nem szomszédos európai nagyhatalmak (Anglia, Franciaország), valamint a délkeleti szomszédos, nagyállami elképzeléseket dédelgető kisállamok (Románia, Szerbia). Az európai meghatározottság mellett az USA szerepe (gazdasági, politikai stb. tekintetben) egyre inkább érvényesült a Monarchia felé is. Japán nem kapott érdemi szerepet a Monarchia külső folyamataiban.

Az OMM lényegében csak a Balkánon számított önálló, valódi hatalmi tényezőnek. A Balkán folyamatai Törökország

gyengülése irányába mutattak. A belső felkelések, külső (elsősorban orosz) beavatkozások után 1878-ban a berlini kongresszus az európai egyensúly elve alapján rendezte a térség viszonyait. Bosznia-Hercegovina okkupációjával (1878), majd annexiójával (1908) az OMM fontos szerepet játszott a soknemzetiségű Török Birodalom felbomlási folyamatának a felgyorsulásában. A Balkán területének jelentős részén a két balkáni háborúban (1912, 1913) létrejöttek a soknemzetiségű kis nemzetállamok. Törökország jelentősen meggyengült, lényegében kiszorult a Balkánról. Törökország és az OMM megszűnt közvetlenül határos lenni. Ez a változás mindkét ország számára nagy jelentőségű volt, mivel egy több évszázados, konfliktusokkal terhelt vetélkedés, közös együtt- és egymás mellett élés szűnt meg (Harenberg Staatenlexikon 2000, Kennedy 1997). A Török Birodalom európai részének felosztása intő jel lehetett az OMM számára is.

3. A KÁRPÁT-MEDENCE ÁLLAMFÖLDRAJZI KÉPÉNEK TÖRTÉNELMI VÁLTOZÁSAI

Az ország Európán belüli helyzetének, szűkebb földrajzi hovatartozásának meghatározása, annak társadalmi elfogadtatása nem egy tudomány, hanem a gondolkodó magyarság egészének ügye volt és maradt (Ring 1986). A XX. században még a legelemibb, az égtáji szemlélet tekintetében sem jött létre közmegegyezés. Észak-Európát leszámítva mindenhová sorolták az országot, de a meghatározó vonulat a Kelet–Nyugat dilemma volt.

A szűkebb hovatartozás földrajzi kereteinek a meghatározása a kontinensen belüli elhelyezéshez hasonlóan jelentős különbségeket mutatott (Czirbusz 1902, Prinz 1914). A térség, majd az ország földrajzi megismerése fokozatosan ment végbe, az ismeretek tudatosítása nem egyszerre történt (Prinz–Teleki–Cholnoky é. n.). Az egyik meghatározó viszonyítási tényező a Duna (Duna-völgy, Duna-medence, Duna-táj stb.) volt, a másik a nagytáj önálló elkülönítése. Bonyolította a helyzetet, hogy a földrajzi struktúrákhoz politikai törekvések ragadtak, a Duna kívánatos politikai térképző, integráló szerepe a XVIII. századtól megjelent (Segesváry 2004),

majd Kossuth Duna-konföderációs elképzelésétől a hazai és a szomszédsági politika szintjére emelkedett (Hardi 2012).

A hol éltünk, hol élünk, kikkel élünk együtt kérdéskör mind földrajzi, mind politikai, térközösség-vállalási tartalmát illetően a magyar közgondolkodás megkerülhetetlen része volt és maradt (Hajdú 2015). A térközösség vállalása önmagában véve nem jelent szükségszerűen szoros együttműködést, de megteremti annak kiindulópontját. Az érdekközösségek alakulása és alakítása bonyolultabb folyamat volt.

3.1. A KÁRPÁT-MEDENCÉRŐL

Az Alpok, a Kárpátok, a Dinári-hegység (egészen pontosan a belső vízválasztó vonaluk) által határolva, objektíve létezik egy természeti földrajzi nagy medence, mely sokféle néven szerepelt (Magyar-, Közép-Duna-, Kárpát-, Kárpáti-, Pannon-medence stb.) a XIX. század közepétől a történeti, földrajzi, geológiai, régészeti stb. feldolgozásokban (Hevesi 2003). A kötetben a Kárpát-medence megnevezést használom, mert a mai magyar térszemléletben ez élvez elsőbbséget. Nevezzék bármikor bármilyen nyelven bárhogyan – tudományterületenként némileg eltérő módon figyelembe véve és tárgyalva –, de meghatározónak tekintett belső rendezője a Duna, illetve a nagyobb folyóinak vízrendszere volt. A Duna bizonyos értelemben két félmedencére osztja a Kárpát-medencét, ugyanakkor megteremti a belső egységét is. (Ha a dévényi belépési pontot összekötjük egy egyenes vonallal a vaskapui kilépési ponttal, akkor látjuk egyértelműen a két félmedencét). A Duna nyújtja a medencébe a nyugati bejárat és a délkeleti kijárat legismertebb

és leginkább használt lehetőségeit. A három határoló hegység átjárhatósága eltérő volt, de mindhárom esetében már az ókorban voltak történetileg hosszú időszakra visszanyúlóan kialakult és járt (akár nagy tömegben járható) lehetőségek.

A Kárpát-medence meghatározó vízrajzi sajátossága, hogy a modern kori árvízmentesítések és lecsapolások végrehajtásáig a medencefenék alföldi területeinek jelentős része árvízjárta, ideiglenesen vagy tartósan víz borította volt. Ez az alaphelyzet erősen befolyásolta a népesség területi megtelepedésének a lehetőségeit, a települések elhelyezkedését, a járható utak vonalvezetését (3. ábra).

A honfoglalástól kezdve a Kárpát-medence – még ha a mindenkori szereplők nem is ismerték fel a terület szerves földrajzi egységét – szükségszerűen és objektív módon a teljes magyar állami, gazdasági és politikai fejlődés legáltalánosabb térbeli keretét képezte. (Volt, amikor a magyar hatalom túlterjeszkedett mindhárom vízválasztón, s voltak olyan időszakok is, amikor csak egy részét volt képes birtokolni. A két térfogalom sohasem esett pontosan egybe.) A mindenkori politikai-katonai vezetők rendelkeztek földrajzi ismeretekkel az államterületről, hiszen a legtöbb uralkodó többször is bejárta országa egész területét.

A magyarság már a honfoglalás előtt, különböző katonai vállalkozásai során ismereteket szerzett főként a Kárpátokról, annak átjárhatóságáról. Az Alpok megismerésére csaknem egy évszázadon át a kalandozások adtak lehetőséget, részben a Duna-völgyében megkerülve azt, részben pedig az Itáliába vezető, ősi hadi úton mozogva. A Dinári-hegység az Adria partvidéke és Dalmácia meghódítása során vált ismertté és átjárhatóvá.

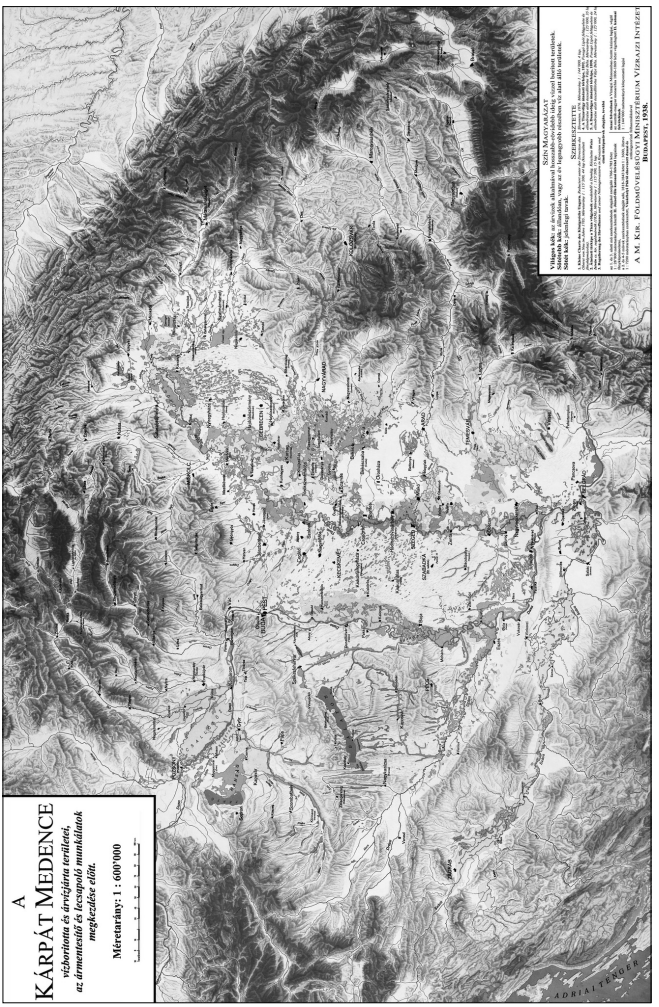

3. ábra. A Kárpát-medence domborzati és vízrajzi adottságai az ármentesítés előtt

Forrás: Földművelésügyi Minisztérium (1938)

A három hegységrendszer formálta külső peremen belül középhegységek alakították a három karakteresen elkülönülő nagyobb medencét. A magyar területi-földrajzi szemléletben a Kárpátok szerepének megjelenítése volt a domináns, részben történeti okoknál fogva. A Verecke-tudat és a Kárpátok együttese mély történeti hagyományokban gyökerezett. A medencék közül Erdély volt a leginkább karakteres, ott a legkisebb arányú volt az árvíz járta és a belvíz sújtotta területek részesedése. A Nagy Magyar Alföld leginkább a Tisza és mellékfolyói vízgyűjtő területéhez tartozott, nagyon magas volt az időszakosan víz borította területek aránya. A távolsági közlekedés rendkívül nehéznek bizonyult a kiterjedt mocsárvilág miatt. A hajózható folyók jelentették a leginkább járható lehetőségeket. Télen befagyott a mocsárvilág, kiszámíthatóbbá és könnyebbé vált a távolsági közlekedés.

A belső térszemléletben először Anonymus 1200 körül keletkezett művétől jelent meg, majd Oláh Miklós *Hungaria* című kéziratának nyomán az 1530-as évektől kezdve tudatosodott a négy nagy folyó (Duna, Tisza, Dráva, Száva) belső nagytérségi tagoló hatása.

A Kárpát-medence természeti, természetföldrajzi belső képe maga is folyamatosan változott, de a legnagyobb változást az emberi beavatkozás, a nagy magyar természetátalakítás hozta. A medencefenék természetes alapstruktúrája (vízjárta, folyamatosan vízzel borított területek magas aránya) alapvetően megváltozott az ár- és belvízmentesítések után.

A különböző földtudományokban (geológia, hidrológia, természeti földrajz) csaknem egyszerre született meg a medencekoncepció. Voltak eltérések a különböző szaktudományok felfogásai között, de az I. világháború végén, a bé-

keszerződésre készülve a Magyar Földrajzi Társaság átfogó értelmezésében (Anon. 1918) már törekedtek a különböző természettudományi felfogások és területi lehatárolások harmonizálására. (Ez a harmonizálás csak részben valósult meg.) A magyar földtudomány első modern szintézisekor a három hegység által alkotott hegységperem és a három belső, részben elkülönülő medence neve „Közép-Duna-medence" lett.

A béketárgyalások magyar tudományos anyagaiban a vízügyi kérdések tárgyalásakor csaknem kizárólagosan ez a megnevezés szerepelt (Cholnoky 1920a, Cholnoky szerk. 1920b). A béketárgyalásokra készült el az a térkép, amely minden korábbinál tudatosabban mutatta be az egész problematikát (4. ábra), nevezetesen, hogy a természeti és a politikai határok közötti kapcsolatok tételezése meglehetősen bonyolult. A szerzők világossá tették, hogy az állam és határai, valamint a földrajzi tér tagolása között léteznek kapcsolatok, de a két térképződmény eltérő jellegű.

A földrajzi táj (államtáj) és az államok tagozódása, viszonya természeti földrajzi környezetben (tájállam) lényegi kérdésként vonul végig a modern magyar földrajztudomány történetén (Hajdú 1996). A magyar földrajztudomány története nagy részében a politikai tér elemzésének adott elsőbbséget. Csak Trianon után vált lényegessé a Közép-Duna-medence, majd egyre inkább a Kárpát-medence mint természeti nagytáj földrajzi kutatása. Az orográfiai, vízrajzi kérdések, a természetes politikai hatások elmélete Trianon előtt (Cholnoky 1911, 1914) és különösen utána egymásba csúszott (Fodor 1928).

A *Kárpátmedence* folyóirat (1941–1944 között) meghatározó szerepet játszott abban, hogy a szűkebb értelemben vett geológiai és földrajzi szaktudományokon kívül a magyar

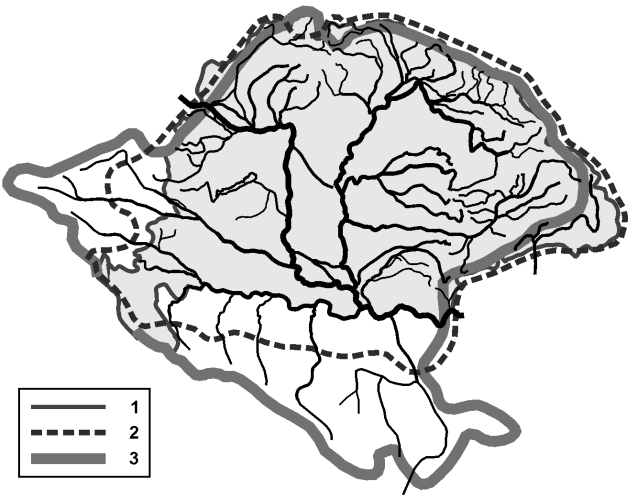

4. ábra. Magyarország természetes határai
Jelmagyarázat: 1) Magyarország politikai határai 1914-ben, 2) Magyarország tudományos alapú, potenciális természetes határa, 3) a Duna vízgyűjtő területe
Forrás: Bátky–Kogutowicz (1921)

politikai, gazdasági és kulturális elit is jobban megismerje a Kárpát-medence történetileg változó problematikáját. Volt olyan szerző, aki a folyóiratban világossá tette, hogy a honfoglalástól kezdve mindig a Közép-Duna-medence jelentette a Szent Korona valódi területét. A Közép-Duna-medence és a Kárpát-medence ugyanazt a magyar életteret képviselte (Fodor 1948).

Nemcsak a *Kárpátmedence* jelent meg térpolitikai folyóiratként, hanem kísérletek történtek a „Közép-Dunamedence" felfogás ismételt megerősítésére is. Jócsik Lajos mo-

nográfiája a Közép-Dunamedence területi egységét alapul véve kívánta a dunai népek együttműködését előmozdítani egy véres háború közepette (Jócsik 1944).

A Közép-Európa-kutatás két földrajzi csúcsteljesítményét Halász Albert atlaszsorozata (Halász 1928, 1936) és Rónai András Közép-Európa-atlasza jelentette (Rónai 1945). Nem azonos területi konfigurációban vizsgálták a térséget, de közös elem volt mindkettőjük koncepciójában a soknemzetiségű térség népeinek együttműködési szükséglete.

A két világháború között a magyar társadalom, valamint a magyar tudomány és földrajzoktatás kiépítette a Kárpát-medence és a magyar állam közötti, a földrajzi determinizmus bázisán megfogalmazott, elszakíthatatlan kölcsönkapcsolat rendszerét. A tankönyvek jó része szinonimaként kezelte e két fogalmat. A gimnáziumi tankönyvek (a V.K.M. 80,000/1924. számú rendeletének megfelelően) a Kárpáti- vagy Magyar-medencét tekintették ezeréves hazának (Karl–Vargha 1925, Bodnár–Kalmár 1938).

A magam részéről a tudományos kutatásban és a regionális nevezéktanban az 1970-es évek végétől legitim területi kategóriának tekintem mind a Kárpát-medencét, mind pedig a történelmi Magyarországot, ugyanakkor a kettő közötti teljes fogalmi és területi átfedés tételezését – akárcsak rejtett módon is – szükségtelen manipulációként tudtam és tudom értelmezni.

Sajátos módon Teleki Pál – különösen külföldi előadásaiban – tudatosan mindig a Közép-Duna-medencébe helyezte Magyarországot. Ragaszkodott a magyar földrajztudományban a békeszerződés előkészítése során kialakított konszenzushoz. Számára fontos volt, hogy a Közép-Duna-medence

minden európai politikus és geográfus számára azonnal érthető térfogalom legyen.

Baráth Tibor történeti, történetfilozófiai monográfiájában (Baráth 1943) mind az ország-, mind az államépítés kérdéskörét rendkívül széles körben tárgyalta, alapvető nemzetközi párhuzamok feldolgozásával szemléltette a Kárpát-medence történetileg változó térpolitikai pozícióit.

A Közép-Duna- vs. Kárpát-medence-fogalom, illetve névhasználat mögött kimondva-kimondatlanul az húzódott meg, hogy az első azonnal érthető, felfogható volt a nemzetközi tudományos és politikai szereplők számára, európai beágyazottságot jelentett, míg a második sokkal inkább belső használatú lett, egyfajta bezárkózást képviselt, emellett megfeledkezett a medence két másik határoló hegységrendszeréről. Az országon belül Pannónia lakói a Duna szerepét érzékelték, a Kárpátokét kevésbé. Számukra nyugaton az Alpok, a déli részeken pedig a Dinári-hegység jelentette a viszonyítási alapot.

1945 után (a kötet munkálatai már a háború előtt megkezdődtek) a magyar földrajztudomány Bulla Béla – Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza* című monográfiájával összegezte tudományos megközelítéseinek lényegét. A koncepció magva az, hogy a természetföldrajzi alapokon emberi munkával létrejött az átalakított nagytáj (műtáj). A Kárpát-medence az a keret, amelyben a magyar államiság történeti fejlődése a leginkább értelmezhető. Nem tételeztek direkt, mechanikus kapcsolatot a Kárpát-medence és az 1918-as történeti Magyarország területe között (Bulla–Mendöl 1947).

A II. világháború utáni béketárgyalásokra készülve egyrészt a Dunatáj kérdésköre került ismét előtérbe: A Radisics Elemér szerkesztésében megjelent három kötet (Radisics

1946) minden korábbinál mélyebben mutatta be a Dunatáj államainak szükségszerű egymásra utaltságát. (A Szovjetuniót, mely Linzig megszállva tartotta 1945-ben a Duna-medence nagy részét, és Kárpátalja megszerzésével államilag is belépett a Kárpát-medencébe, a II. világháború utáni békeszerződésre készülve magyar részről nem tekintették igazi dunai országnak. (A megszálló Szovjetunióval szemben fogalmazták meg a kis dunai államok körét és együttműködésük szükségességét.)

Rónai András bekapcsolódott a Radisics-féle tudományos és béke-előkészítő tevékenységbe, földrajzpolitikai elemzéseket végzett a Dunatáj kérdésében. 1947-ben az Államtudományi Intézetben elkészítették a Duna-völgy komplex térképét, majd 1948-ban Teleki Gézával (Teleki Pál geológus egyetemi tanár fiával) közösen megjelentették a térség komplex feldolgozását (Rónai–Teleki 1948). A Duna-medence, a Duna-völgy mindkettőjük számára potenciális térközösségi kategóriaként jelent meg.

Bonyolította a helyzetet, hogy az 1945 utáni korszakban a szovjet kartográfiában és földrajzban Magyarország Nyugat-Európához tartozott, mint minden, a Szovjetunió új határaitól nyugatra eső terület és ország. (Magyarországon ez a felfogás nem vert gyökeret.)

1949 után sem a Közép-Európa, sem a Kárpát-, sem pedig a Közép-Duna-medence fogalomhasználat nem került tiltólistára. A különböző szakmai megközelítésekben megjelenhettek, de teljes nemzeti favorizálásra egyik sem tett szert. A korszak elején a földrajzi térszemlélet államcentrikus jelleget kapott.

Az általános iskolák számára 1950-ben megjelentetett *Földrajzi térképfüzet* felhasználta a korábbi Kárpát-medence és térsége térképlapokat, de az új helyzetben „Magyarország

és környezetének domborzata és vizei" megnevezés került a lapra. Európa egészét csak égtáji (nyugati, keleti és déli részei) tagolásban szemléltették. A keleti területeket vörösben és árnyalataiban megjelenítve világossá tették, hogy Magyarország a béketábor része.

A tudományos földrajzi publikációkban 1968 után Európa nagytérségi struktúrái már tagoltabban, differenciáltabban jelentek meg. Az 1970-es évek végére Magyarország térközösségi lehatárolására a „Kelet-Közép-Európa" lett használatos (Enyedi 1978), de nem vált mindenki számára elfogadottá, mert téves térmeghatározást fejezett ki nyelvileg.

Az 1989–1990. évi rendszerváltás közben és utána négy korábbi felfogás állt „rendelkezésre" a magyar földrajztudomány és szélesebb értelemben a magyar társadalom előtt a térszemlélet újraformálásakor:

Visszatér a két világháború közötti időszakhoz, amikor Magyarország alatt elsődlegesen a történelmi Magyarországot értették. Erre volt példa Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkája (Frisnyák 1990), amely már címlapján is a korábbi hozzáállást mutatta (a háttér történelmi Magyarországon belül a trianoni ország).

Vagy visszatér Bulla Béla és Mendöl Tibor hagyatékához, és azt mondja, hogy a Kárpát-medence a magyar történeti fejlődés szélesebb értelemben vett földrajzi környezete, s azt kimondatlanul azonosítja a történeti Magyarországgal.

A demográfiai és nemzetiségi kérdéseket vizsgálva Kocsis Károly és felesége kiindulópontja a Kárpát-medence lett (Kocsis–Kocsisné Hodosi 1991).

Több politikus számára Közép-Európa vált a magyarság legszűkebb szomszédsági környezetét megjelenítő térkategóriává.

A magyar földrajztudomány és a magyar társadalom mindegyik irányba elindult, mindmáig vannak példák a különböző megközelítésekre (sőt a direkt módon vállalt „Nagymagyarország"-ra is, s nemcsak internetes anyagokban, hanem az e címet viselő folyóiratban is).

Az 1988-tól megjelenő új politikai szerveződések részben új módon fogalmazták meg szomszédsági szemléletüket, illetve tettek kísérleteket a politikai térközösség lehatárolására. A felerősödő politikai folyamatokban elsősorban Közép-Európa, euró-atlanti térség stb. jelent meg valamiféle vállalt térkategóriaként, nem pedig a Kárpát-medence. Az eltérő nevezéktan térfogalmi bizonytalanságokat hordozott a különböző szereplők között.

A rendszerváltáskor demokratikusan megválasztott Antall József kormányfő és kormánya a nagy nyilvánosság előtt a „Közép-Európa a térközösségünk alapkerete" jegyében és szellemében nyilatkozott meg. Elhangzott ugyan a „lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke" vállalás, de ha az Antall József Baráti Társaság adatbázisa alapján áttekintjük Antall József politikai munkásságát, parlamenti beszédeit és felszólalásait (http://www.antalljozsef.hu), egyértelműen megállapíthatjuk, hogy használta, de nem igazán favorizálta a Kárpát-medence fogalmat. Számára inkább a Közép-Európa kategória képezte az ország környezetét.

A kérdéskör összetettségére az egyik szemléletes példa a Nahimi Péter főszerkesztésében megjelent kötet. Ez címében vállaltan a Kárpát-medence esélyeiről és reményeiről szól, címlapján a Kárpát-medence csonka térképe szerepel. Antall József a kötet bevezetőjében Közép-Európa-fogalomkörben gondolkodott. Az összegyűjtött előadások, tanulmányok,

nyilatkozatok és elemzések szövegében megjelent a Kárpát-medence, de inkább csak Szőcs Géza és Duray Miklós írásában kapott hangsúlyt. A „szomszédos országok" kifejezés gyakran előfordul, s ennek tükrében érthető, hogy elsősorban „Közép-Európa" jelent meg szomszédsági térként (Nahimi 1992). (Viszont Teleki Pál halálának évfordulóján, 1991. április 3-án a sírnál elmondott beszédében a Kárpát-medence került előtérbe.)

Az 1996-ban elfogadott LIII. törvény a természet védelméről mintegy ismét beemelte a magyar törvénykezésbe a Kárpát-medence fogalmát, majd a 2000. évi I. törvény az államalapításról és a Szent Koronáról tovább vitte a fogalomhasználatot. (Ez azt is jelenti, hogy mind a baloldali, mind a jobboldalinak mondott kormányok számára elfogadható volt a Kárpát-medence fogalma, illetve törvényszövegben való megjelenítése.)

Az elmúlt több mint két évtizedben a Kárpát-medence-fogalom felvállalása lényegében meghatározó tendenciává vált mind a földrajztudományban, mind a szélesebb értelemben vett társadalmi közegben. A földrajztudomány nézőpontját leginkább a 2012-ben megjelent Kárpát-medence földrajza összegzi (Dövényi 2012).

A térkategória nemcsak a földrajztudományban, de a politikai közbeszédben is növekvő szerepet kapott, majd bizonyos értelemben megindult szervezeti integráló térkategóriaként való hasznosítása is. Nem véletlen, hogy Magyarország európai uniós csatlakozása után jött létre 2004. szeptember 10-én a Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fóruma (KMKF). A KMKF elsődleges célja és feladata az lett, hogy folyamatosan átgondolja az új helyzet adta lehetőségeket. (Kívülről

azért támadták a szerveződést, mert Kárpát-medencei Magyar Parlamentnek tekintették.)

Magyarország és a szomszédos országok egy részének uniós csatlakozásakor a Kárpát-medence területe az egyik államterületileg leginkább felszabdalt nagytáji egység volt Európában. A medencében területileg jelen lévő, érdekelt államok a fővárosaikból sajátosan tekinthettek a Magyarországgal közös határaikra.

A társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokban egyszerre jelent meg 2004-től az európai uniós téridea és területfejlesztési-programozási térszemlélet, a Kárpát-medence területéből részesülő államok közötti két- és sokoldalú viszony, a határokon átnyúló kapcsolatok erősítésének kérdésköre, s ezek mellett, de korántsem csak ezek alatt a magyar–magyar kapcsolatok alrendszere is.

A szomszédos államokban gyanakvást keltett a térfogalom ismételt magyarországi előtérbe kerülése. Lényegében egyetlen szomszédos ország tudományos szemléletében sem azonosultak ezzel a térkategóriával. Ezért lehetett 2011-ben megfogalmazni és feltenni a kérdést: „Egyedül vagyunk a Kárpát-medencében?" (Fejes 2011). A politikai szereplők különösen Szlovákiában adtak hangot a térkategória elutasításának. Ugyanakkor a román tudományos és politikai elit körében egyre inkább polgárjogot nyert a Kárpát-medence megnevezés.

A 2011. április 18-án elfogadott új magyar alaptörvény a Nemzeti Hitvallásban célul tűzte ki: „…a Kárpát-medence természet adta és ember által alkotta értékeit megóvjuk és ápoljuk". Az alaptörvény e tekintetben nem a mai Magyarországra, nem is a történetire, hanem a természeti nagytájra

utal. (Hogy az országhatárokon kívül a szomszédos államban működő politikai erők hogyan reagáltak a megfogalmazásra, az külön politikai kérdés. Hogy a határokon túl élő magyarok körében ki milyen asszociációkat érzett e kitétel kapcsán, az szintén izgalmas egyéni és közösségi ügy.)

Az EU 1995-ben – Ausztria csatlakozásával – lépett be a természeti földrajzi értelemben vett Kárpát-medencébe. Ausztria csatlakozására egy programozási időszak közben került sor, így a már kialakult célok és pénzügyi struktúrák keretébe illeszkedtek be az országot érintő fejlesztések. Burgenland kiemelt pénzügyi támogatásban részesült 1994–1999 között. Az EU Nyugat-Magyarország és Nyugat-Szlovákia irányába fejtett ki gazdasági és intézményes hatásokat, fogalmazott meg és támogatott fejlesztési célokat. Az együttműködés elsődlegesen államhatárokon átnyúló kapcsolatok és struktúrák fejlesztésére irányult.

1995-től kezdve így megkezdődött a földrajzi értelemben vett Kárpát-medence különböző területeinek csatlakozása, beilleszkedése az Európai Unió keretei közé. Ez a folyamat 2004-ben erőteljesen kibővült Magyarország, Szlovákia és Szlovénia csatlakozásával, majd 2007-ben Románia belépésével a medence területének döntő része az EU keretei közé került. Horvátország 2013-as teljes jogú csatlakozásával már csak a szerbiai és az ukrajnai Kárpát-medencéhez tartozó részek maradtak kívül.

Magyarország – érdekeit felismerve – jelentős szerepet játszott az EU Duna Régió Stratégiája előkészítésében és a féléves EU-elnökség időszakában annak az elfogadtatásában. A Duna vízgyűjtője (5. ábra) lehet Magyarország (a Kárpát-medence, a Közép-Duna-medence) európai integrálásának

egyik lényegi eleme, különösen, ha hosszú távon fennmarad a makroregionális régió kiemelt jellege. Az EUDRS nem a folyóról, hanem a folyó által összekapcsolt területekről szól. Az EUDRS prioritásai minden tekintetben megfelelnek a magyar érdekeknek, az ország nagytérségi illeszkedésének majdnem minden elemét érintik.

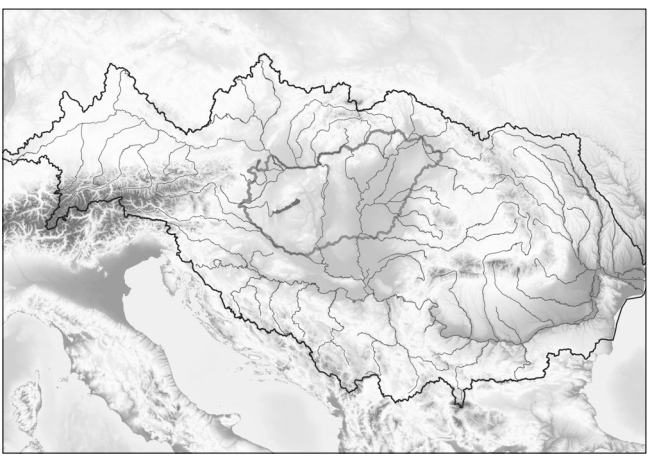

5. ábra. Magyarország a Duna vízgyűjtő területén belül
Szerk. Szabó Tamás

3.2. A KÁRPÁT-MEDENCE ÁLLAMOSODÁSI FOLYAMATAI

A Kárpát-medence esetében a tér története és a különböző időszakokban megjelenő, kisebb-nagyobb területeken szállásterületet foglaló, téruralmat gyakorló, szervezett politikai hatalmat (államot) létrehozó népek története részben egybekapcsolódott (az uralom idejére legalább), részben pedig elszakadt egymástól (az uralom megszűnése vagy a népesség elvándorlása után). A bővülő ismeretek bázisán a különböző korszakokra vonatkozóan részben eltérő tartalommal elemezték a térség államosodási folyamatait (Fodor 1945).

3.2.1. A Kárpát-medence államtörténeti sajátosságai a magyar honfoglalás előtt

A Kárpát-medence honfoglalás előtti korszakára vonatkozóan a szállásterületi, téruralmi, illetve korai államalakulási és fejlődési folyamatokat áttekintő jelleggel az alábbiakban fogalmazhatjuk meg:

- A Kárpát-medence benépesülési folyamatai a paleolitikumtól kezdve szervesen egybekapcsolódtak az eurázsiai népességmozgásokkal.
- Kr. e. 5000-től kezdve folyamatos lett a népesség környezethasznosító és -átalakító jelenléte a medence területének nagy részén.
- Kr. e. 1800 körül megindult egy nagyobb mértékű bevándorlási hullám a medence területére, intenzívebbé vált a térhasználat.
- Kr. e. 550–580 körül nagyobb területekre kiterjedően megjelentek a szkíták. (A szkíták voltak feltehetően az első államalapító nép a Kárpát-medence területén.)

- Kr. e. 400 körül a kelták szállásterületi nagytérségi rendszerbe vonták a Kárpát-medence szinte egész területét, a földrajzi nevezéktan egy része tőlük származik.
- A Római Birodalom fokozatos behatolásával (Kr. e. 15-től kezdve) megjelent a medence nyugati területein a „nyugati típusú modern állam", fokozatosan kialakult a medence osztott téruralma a „civilizált nyugat és a barbár kelet" között.
- A rómaiak a dákok legyőzésével, Dacia megszerzésével „U" betű jelleggel uralták a medence jelentős részét.
- A 4. századtól szinte folyamatos volt a hatalmi átrendeződés és küzdelem Róma és a „barbárok" között.
- Az „ázsiaiak téruralma" fokozatosan dominánssá vált a medence területének egyes részein, majd egészén.
- 425-től a Kárpát-medence az eurázsiai jellegű Hun Birodalom uralmi központja, mely Attila halála után (453) darabokra hullott.
- A germán népek (keleti gótok, gepidák, longobárdok) „átvonuló küzdelme" a medence részleges uralmáért csak időszakos sikerrel járt.
- 568-tól 796/805-ig az avarok csaknem a medence egészére kiterjedően stabil politikai téruralmat hoztak létre.
- A Frank Birodalom legyőzte az avarokat, peremterületi uralmat alakított ki a Dunántúl nyugati területein.
- Az avarok bukása után szláv és bolgár osztott szállásterület és téruralom alakult ki a medence nyugati, illetve keleti részein.

A rövid felsorolásból kiderül, hogy az alapkérdés a következő módon jelent meg hosszú időn keresztül:

- a medence elkülönült, többes belső szállásterületi „használata”,
- a térség részben osztott, szervezett politikai uralma,
- a medence külső birtoklása, beillesztve egy nagyobb birodalom keretei közé,
- a medencére támaszkodó szállásterület és politikai uralmi egység.

A korai időszakra nézve egyértelműen azt kell megfogalmaznunk, hogy a medence egészét (és csak azt) integráló hatalmi tér csak kivételesen és időszakosan jött létre. A Kárpát-medence folyamatai beilleszkedtek az eurázsiai, a szélesebb térség meghatározó demográfiai, hatalmi változásaiba.

Nemcsak a korai időszakra, hanem lényegében a XX. századig terjedően tagolta időben Baráth Tibor a medencét érintő államszerveződési formákat (6. ábra).

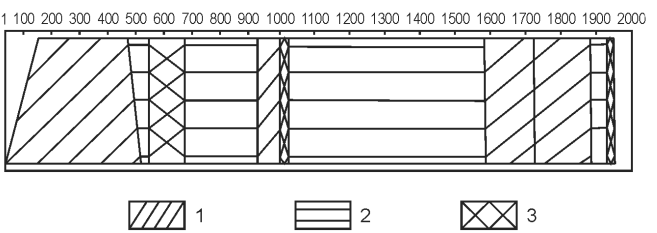

6. ábra. A Kárpát-medence államtípusai

Jelmagyarázat: 1) nagyhatalmak peremszervezetei, 2) medence-állam, 3) tiszta peremállam

Forrás: Baráth (1943)

3.2.2. A magyar korszak államfejlődési fordulópontjai 1918-ig

A „magyar állam életrajza" sok szempontból bonyolult kérdéseket vet föl a honfoglalástól a keresztény királyság megalapításán át a független államiság megvédéséig, sőt a nagyhatalmiság dicsőséges pozíciójának megszerzéséig. Az 1526-ban bekövetkezett bukás után a kudarcos szakaszok is megjelennek benne (Szekfű 1917). Az I. világháború második szakaszában már sokan úgy látták, hogy annak kimenetelétől függően fog alakulni a magyarság és az ország sorsa.

Anélkül, hogy részletesen elemeznénk a Kárpát-medence magyar államfejlődési korszakait, Fodor Ferenc feldolgozásához (1. táblázat) kapcsolódva (Fodor 1942) fogalmazzuk meg az időben tagolt, az államtörténet szempontjából jelentős fordulatokat:

- honfoglalás, a törzsszövetségi állam megszilárdulása, terjeszkedési kísérletek,
- a keresztény királyság létrejötte és beilleszkedési problémái a keresztény Európába,
- az Árpád-ház „országgyarapításai" és feudális függőségi területi struktúrák kiépítése főként az ország déli határai mentén 1301-ig,
- a „vegyesházi királyok" magyar nagyhatalma,
- az 1526-os katonai összeomlás, majd az ország területének hatalmi és területi dezintegrálódása,
- a három, majd rövid ideig négy részre tagolódó államterület,
- a török kiűzése és széttagolt integrálódás a Habsburg Birodalomba,
- kiegyezés, majd az OMM felbomlása,
- a független magyar államiság korszaka.

1. táblázat. A magyar államterület változásai, 900–1941
Forrás: Fodor F. (1942) alapján

	Az államterület megnevezése	Időszak	Az államterület kiterjedése (km²)	Az államterület nyeresége, illetve vesztesége
1.	A honfoglalás kori terület	900	127 000	
2.	Szent István Magyarországa	1038	210 000	Ezen kívül lakatlan erdőség
3.	Az Árpádok Magyarországa (a hűbéres tartományok nélkül)	XI–XIII. sz.	357 000	Magyarország + Erdélyi vajdaság, Lajtán túli terület, Szlavónia, Horvátország, Déli bánságok, Székelyek földje, Fogaras földje, Szászok földje
4.	Nagy Lajos birodalma	XIV. sz.	1 100 000	Magyar királyság, Erdélyi vajdaság, Horvátország és Szlavónia, déli bánságok, más királyságok
5.	Hunyadi Mátyás birodalma	XV. sz.	610 000	Magyarország és tartományai, Mátyás hódításai
6.	Magyar Királyság	1571	120 000	Erdélyi Fejedelemség, török birodalmi terület
7.	Magyar Királyság	1629	90 000	Erdélyi Fejedelemség, török birodalmi terület
8.	Magyar Királyság	XVII. sz. vége	38 000	Thököly fejedelemsége, Erdélyi Fejedelemség, török birodalmi terület
9.	Magyar Királyság	1699	212 000	Erdélyi Fejedelemség, Partium, török birodalmi terület
10.	Magyarország	1740	200 000	Temesi bánság, Katonai határőrvidék, Erdély és Partium

(folytatás a következő oldalon)

	Az államterület megnevezése	Időszak	Az államterület kiterjedése (km²)	Az államterület nyeresége, illetve vesztesége
11.	Magyar Királyság, Erdély és Horvátország	1780	275 000	Katonai Határőrvidék
12.	Magyar Királyság	1848	210 000	Erdély és Partium, Erdélyi határőrvidékek, Magyarország határőrvidékei, Horvátország, Horvát határőrvidékek
13.	Szent Korona országai	1914	325 411	Magyar Királyság, Horvátország
14.	Trianoni Magyarország	1922	92 963	Csehszlovákiához, Romániához, a SZHSZ Királysághoz, Ausztriához, Lengyelországhoz, Olaszországhoz csatolt területek
15.	Magyar Királyság	1938	104 890	Felvidéki perem
16.	Magyar Királyság	1939	116 951	Kárpátalja
17.	Magyar Királyság	1940	160 055	Észak-Erdély és keleti országrésze
18.	Magyar Királyság	1941. aug.	169 956	Bácska, Baranya, Muravidék

Nemcsak Szekfű és Fodor gondolkodott az ezeréves magyar államiság történeti folyamatosságát illetően – igaz, már a II. világháború várható tragikus végét látva –, de 1945-ben Rónai András is. Rónai részben Halász Albert munkásságát is felhasználva, Közép-Európa és Magyarország államhatárainak „állandóságát" vizsgálva szerkesztette meg határstabilitási térképét (7. ábra).

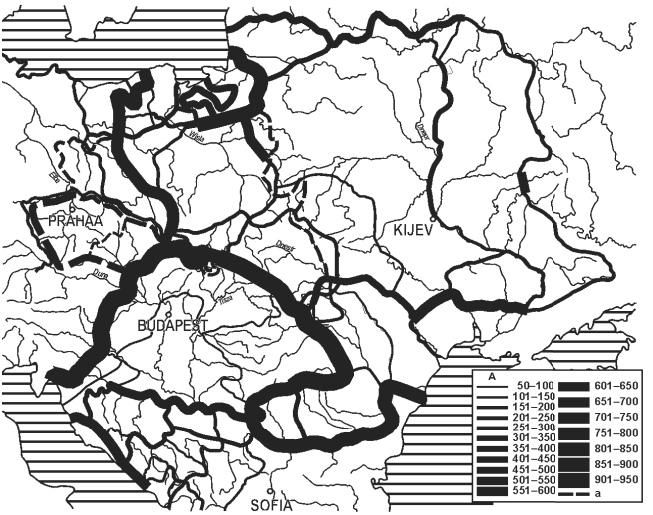

7. ábra. Közép-Európa határstabilitási térképe
Jelmagyarázat: a határvonalak vastagsága a határok fennállásának idejét szemlélteti
Forrás: Rónai (1945)

Európában a mindenkori Magyarország nem volt elkülönült sziget, hanem a legtöbb időszakban térségében és térségével együtt változott. Ha Halász Albert ábrasorozatát felhasználva megszerkesztjük a mindenkori Magyarország szomszédsági környezetének változásait bemutató 2. táblázatot, akkor a fenti megállapítás teljes mértékben igazolódik.

2. táblázat. A mindenkori Magyarország szomszédsági környezete, 950–1914
Forrás: Halász (1936) alapján szerk. Hajdú Z.

Politikai térképződmény	950	1015	1100	1200	1270	1360	1400	1519	1648	1715	1740	1795	1815	1878	1914
Német Birodalom–Ausztria	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Lengyelország	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				
Halics–Lodoméria	+	+													
Oroszország	+	+	+	+	+							+	+	+	+
Besenyők	+	+													
Bulgária	+			+	+	+								+	+
Szerbia	+			+	+	+	+								
Horvátország	+	+	+												
Keletrómai Birodalom		+	+				+								
Kunország			+												
Tatár Birodalom				+											
Havasalföld					+	+	+								
Moldva						+	+								
Albánia							+								
Török Birodalom								+	+	+	+	+	+		
Velencei Köztársaság								+		+	+	+	+		
Erdélyi Fejedelemség									+						
Románia														+	+
Bosznia-Hercegovina														+	+

3.2.3. Az Osztrák–Magyar Monarchia (1867–1918) a történetiség és a modernitás határán

Az európai hatalmi konstelláció Poroszország megerősödése következtében erősen megváltozott. Poroszország 1866-ban az Ausztria felett aratott katonai győzelmével kiszorította a Habsburgokat a német területekről, s Ausztria nélkül tervezte és valósította meg a (kis) német egységet. Az olasz egység létrejöttével a Habsburgok dél felől is jelentős külső kihívással kényszerültek szembenézni. Az új, egységes olasz állam megerősödése elsősorban Ausztria tengeri kijáratát veszélyeztette hosszabb távon. A szorított helyzetbe került Habsburg Birodalom és uralkodója, Ferenc József új államkonstrukcióban kereste a hatalmi pozíció fenntartásának lehetőségét.

Az 1867-es kiegyezési törvény alapján Ferenc Józsefet „Magyarország és Társországai királyává" koronázták, és kompromisszumos jelleggel szabályozták a „magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokat". Területileg, alkotmányosan és politikailag egyaránt bonyolult struktúra jött létre.

Az 1868-as magyar–horvát kiegyezési törvény Magyarország, valamint Horvát-, Szlavón- és Dalmátország közjogi és igazgatási viszonyait rendezte. A törvény kimondta, hogy „Magyarország s Horvát-, Szlavón- és Dalmátország egy és ugyanazon állami közösséget képeznek…". Az államterület egységes, államhatárai csak a magyar államnak vannak, a Magyarország és a társországok közötti határ közigazgatási jellegű. (Horvátország sok tekintetben fejlett területi autonómiával rendelkező társországgá vált.)

A törvény tételesen felsorolta azokat a területeket, melyeket a társországok területéhez tartozónak ismert el. A gondot

az jelentette, hogy Dalmácia ténylegesen osztrák igazgatás alatt álló tartomány volt, ezért olyan kitételek is bekerültek a törvénybe, melyek „Dalmatia tettleges visszacsatolása" utáni következményekkel is számoltak. Magyarország a kiegyezési törvényben lemondott Alsó-Szlavóniáról a horvátok javára, ugyanakkor Fiume ügyében nem sikerült megegyezni, így az ideiglenesen a magyar koronához csatolt „külön test lett", s ezt a státuszát a dualizmus egész időszakában megtartotta (8. ábra).

3.2.4. Az OMM soknemzetiségű jellegének geopolitikai kihívásai

Az OMM 1867-es létrejöttekor az új államalakulat együttes népessége 35,9 millió fő volt, melyből 20,4 millió (56,8%) az osztrák területeken, 15,5 millió fő (43,2%) a magyar területeken élt. A Monarchia népességszáma az 1870-es évek járványai és az éhínségek ellenére a korszak egészét tekintve dinamikusan nőtt. 1910-re az osztrák területek lakosságszáma 40,1%-kal, 28,6 millió főre, míg a magyar területeké pedig 34,7%-kal emelkedett, s így 20,9 millió főre nőtt, miközben a magyar területek népességének részaránya 42,2%-ra csökkent az OMM-en belül. Az 1878-ban megszállt Bosznia-Hercegovina lakossága a megszállás után közvetlenül 1,2 millió fő volt, s korszak végére ez 1,9 millió főre emelkedett. 1910-ben a Monarchia együttes népességszáma (Boszniával) 51 390 223 fő volt, Bosznia nélkül pedig 49 458 000.

A természetes népmozgalom mellett a Monarchia egészének és Magyarországnak a tényleges lakosságszámát jelentős mértékben befolyásolta a külső migráció nagysága, illetve annak negatív egyenlege. Az 1850–1910 közötti évekre

8. ábra. Az OMM belső területi tagolódása és elsődleges szomszédsága, 1914

Jelmagyarázat: 1) az OMM külső határa, 2) Magyarország és Ausztria közötti belső határ, 3) magyar–horvát közjogi határ, 4) osztrák tartományok határai, 5) Bosznia és Hercegovina. Szerk. Hajdú Z.

vonatkozó különböző becslések középértékét véve az OMM területéről 4,9 millió fő vándorolt ki Európán túli területekre, (döntő részük az USA-ba), s jelentős volt az Európán belüli migráció is.

Az OMM belső területein is jelentős migrációs mozgások játszódtak le 1880–1910 között. A belső migráció alakulásának legnagyobb nyertese Bécs és Alsó-Ausztria 22,1%-os migrációs egyenleggel, ugyanakkor voltak területek, melyek 20% fölötti migrációs veszteséget könyvelhettek el.

Nemzetiségi tekintetben a Monarchia egy igen bonyolult szerkezetű nagyhatalom, igazi soknemzetiségű (11 nagyobb nemzetiséget különítettek el) történelmi birodalom volt (Gulyás 2012b, Reden 1989). 1910-ben „államalkotó nemzetei" együttesen sem tették ki az össznépesség legalább felét: német 11,9 millió fő (24,2%), magyar 10 millió fő (20,3%). A csehek 6,4 (13%) és a szlovákok 1,9 millió fő (4%, együtt 8,3 millió fő, kb. 16,5%) jelentős részét adták a népességnek. A szerbek és horvátok 3,5 (7,6%), a szlovének 1,2 (2,5%), (a délszlávok: szerbek, horvátok és szlovének együttes száma 6,9 millió fő, 13,4% volt), a lengyelek lélekszáma 4,9 millió fő (10%) körül alakult. A ruténekkel/ukránokkal a maguk csaknem 4 millió fős lélekszámával 8,1%-át adták az összlakosságnak. (Az OMM így egészében véve hatalmas szláv népességtömeggel rendelkezett, ezért vetődött fel többször a trializmus kérdése.) A románok 3,2 milliós jelenléttel 6,5%-ot, az olaszok 0,768 millió fővel 1,6%-ot jelentettek. Az egyéb nemzetiségűek száma is meghaladta az 1,1 millió főt (2,2%).

Az OMM nemzetiségi és szélesebb értelemben vett politikai meghatározottságának további elemét az adta, hogy a horvátokat, magyarokat, cseheket és szlovákokat leszámítva minden nemzetnek, illetve nemzetiségnek volt a határokon kívül „anyanemzeti" kapcsolata. (Egyes nemzetek, nemzetiségek különböző módon fogalmazták meg, illetve változtatták az OMM-mel kapcsolatos elképzeléseiket. Belső – cseh – törekvésként nyilvánították ki az államalakulat szétzúzásának programját az I. világháború alatt (Benes 1995).

Tovább bonyolította a nemzetiségi struktúrát, hogy az adott nemzetiség egyes területeken többséget vagy akár abszolút többséget is képezhetett, míg más területeken külön-

böző arányú kisebbségként jelent meg. Ez a fajta többfokozatú területi struktúra olyan mozaikrendszert hozott létre, amely az együttélést rendkívül sajátossá tette.

Az OMM népsűrűsége európai mércével mérve közepes értékeket mutatott, ugyanakkor belső struktúrája – tartományi szinten – reprezentálta szinte az egész Európa korabeli sajátosságait. 1910-ben Trieszt és vidéke népsűrűsége 2409 fő/km² értékével kiemelkedett, míg más tartományokban nagyon alacsony értékek is mutatkoztak.

Az OMM gazdasága – a földrajzi sokszínűség alapján is – jelentős részben önellátó jellegű volt, de a külső vámhatárok fokozatos lebontása révén az OMM belső piaca – lényegében a létrejöttétől kezdve – megnyílt az európai fejlett gazdaságok számára. Az OMM gazdasága bekapcsolódott a szabadkereskedelmi jellegű világpiaci folyamatokba. (A piacvédelmi, vámháborús gondok elsősorban a mezőgazdasági termékek tekintetében jelentkeztek a századforduló időszakában.)

A korabeli katonai erőviszonyoknak nagyon sok összetevője (gazdasági, népességi, társadalmi-kohéziós, infrastrukturális stb.) volt. A kor politikai elitje nyilván számolt azzal az alaphelyzettel, hogy a legegyszerűbb nyilvános statisztikai adatok alapján 1913-ban az antant szövetségi rendszere – a gyarmati területekkel együtt – mintegy 70 millió km² területet (a Föld összterületének csaknem felét), az európai kontinensen mintegy 7 millió km² területet, az összterület mintegy 70%-át fogta át (Oroszországnak csak az európai területével számolva). Népességi tekintetben hasonlóan nyomasztó arányokat képviselt az antant mind globálisan, mind Európában. A területi adatoknak, de különösen a népességieknek egy elhúzódó háborúban van kiemelkedő jelentősége.

(Nyilván nem lehetett sem a területi erőforrásokat, sem a népességieket az európai harcterekre koncentrálni, de az utánpótlás lehetősége szinte korlátlan volt.)

A politikai, gazdasági, társadalmi stb. folyamatok a korabeli szemlélők és elemzők egy része szerint, majd a későbbiek, az utólagos tudás állapotában levők szinte mindegyike szerint logikusan haladt a világháborús konfliktus felé. Ebben a helyzetben lényegi kérdés, hogy a kor politikai elitje, a különböző szövetségi rendszerek meghatározó országai maradéktalanul számoltak-e a korabeli világ tényleges realitásaival. Különösen vonatkozik ez az „első bűnt", a Szerbiának szóló hadüzenetet elkövető OMM-re.

A központi hatalmak szövetsége (melyben, mint a háború alatt kiderült, nem minden érdekelt vett részt teljes mellszélességgel) 1913-ban még élvezte a kompakt területi rendszer előnyeit, valamint a kiépített, korszerű vasúthálózat révén a katonai erők gyors mozgatásának lehetőségeit. A szövetség alapszintű belső önellátási lehetősége adott volt, de óceáni, tengeri kapcsolattartó képességük korlátozottnak számított.

Egészében véve, ha volt nagyhatalom a XX. század eleji nagyhatalmi koncertben, melynek nem állt, sőt nem állhatott érdekében egy új háború, akkor az OMM volt az. Olyan belső strukturális sajátosságokkal rendelkezett (államjogi berendezkedésének korabeli kérdőjelei, soknemzetiségi jelleg, a külső anyanemzettel bíró nemzetiségek száma és területi elhelyezkedése, relatíve gyenge hadsereg), amelyek a korszakban a többi nagyhatalomhoz képest kockázatossá tettek számára minden konfliktusba való bekapcsolódást.

Tisza István magyar miniszterelnök teljes egészében tisztában volt az OMM és benne Magyarország átfogó szerkezeti

gyengeségeivel, a háború kockázatával. A hadüzenettel szembeni hosszú ellenállását az motiválta, hogy még a győzelem (újabb soknemzetiségű területek megszerzése) sem állt sem az OMM, s különösen nem Magyarország érdekében. A háborús vereségtől pedig a teljes államkonstrukciót féltette. (A háború előtt már a kávéházakban tárgyalták a potenciális háború súlyos területi következményeit, a vicclapok címoldalain szerepeltek az új államok és határok.)

Az imperialista korszak gyors államterületi átrendeződései a művelt újságolvasó számára is nehézzé tették a világban való tájékozódást. A földrajztudósok érzékelték ezt a jelentős fogyasztói igényt, így az államok, különösen az európai államok sokszínű bemutatása, változásaik térképi ábrázolása önálló vonulata lett a magyar földrajztudománynak. Ennek a célnak leginkább az évente negyven-hatvan ezer példányban kiadott, a művelt nagyközönséget és a tanulóifjúságot megcélzó zsebatlaszok voltak a legalkalmasabbak. A Magyar Földrajzi Intézet kiadásában a századfordulótól jelentek meg ilyen jellegű kiadványok. Minden kötet külön fejezetét képezte az államok statisztikai számba vétele. Az 1913-ban megjelentetett, 1914-re szóló zsebatlasz (Kogutowicz–Hermann 1913) részben a háborúra készülő világ, részletesebben pedig Európa akkori 24 országának (24–133. o.) sokszínű (területi, népességi, természeti, nemzetiségi, foglalkozási, gazdasági, települési, kereskedelmi, közlekedési stb.) bemutatása. (Országokról, s nem egységes államokról volt szó, így önálló országként elemezték Ausztriát, Bosznia-Hercegovinát és Magyarországot is.)

A háború alatt a középiskolai diákoknak és a művelt nagyközönségnek szóló *Zsebatlasz*ban már megjelentek azok

a térképek, amelyek a korabeli „közismert megállapodások" alapján bemutatták, hogy mivel járhat egy háborús vereség az OMM és Magyarország számára (Bátky 1915). Magyarországon a középiskolai diákoktól a művelt nagyközönségen át a vezető politikusokig mindenki tisztában lehetett és volt azzal, hogy a háborús vereség az OMM és a soknemzetiségű Magyarország végét fogja jelenteni. (A győzelem hatalmas területgyarapodásokkal járt volna.)

A világháborús vereség utáni területi átrendezések nem derült égből villámcsapásként jöttek, hanem több évtizedes „esők" alapozták meg a folyamatokat, méghozzá a kortársak által közvetlenül és folyamatosan nyomon követhető módon. A közreműködő kortársaknak könnyebb volt meglepődni és megsértődni, mint önkritikusan szembenézni saját tevékenységük súlyos következményeivel.

4. MAGYARORSZÁG ÁLLAMTÖRTÉNETI FORDULÓ- ÉS TÖRÉSPONTJA (1918 ŐSZE – 1920 NYARA)

A világháborús katonai vereség, a harctéri áldozatok nagyon magas száma, a gazdaság és a társadalom belső kohéziójának megszűnése a központi hatalmak mindegyikében rendkívül összetett belső folyamatokat indított el. A központi hatalmak vezető erejének, Németországnak a belső összeomlása – súlyos nemzetiségi ellentétek nélkül is – röviddel a háború elvesztése után rövid idő alatt megtörtént. Ez párhuzamosan történt az „uszályhatalom", a soknemzetiségű Monarchia, s azon belül a történelmi Magyarország összeomlásával. A felbomlásokat több tényező és negatív folyamat szerencsétlen, együttes érvényesülése idézte elő. A legfontosabbak között meg kell említenünk a központi hatalmak katonai vereségét, a nemzetközi feltételek változását és a nemzetiségek belső elszakadási döntéseit. Ezek koordináta-rendszerében kell értelmeznünk a Monarchián és a Magyarországon belüli folyamatokat.

Az OMM háborús vereségéhez vezető út állomásait illetően elsősorban a következőket kell megemlíteni:

1) *Az uralkodóház történetének tragikus fordulatai*, Rudolf trónörökös öngyilkossága (1889. január 30.), Ferenc Ferdinánd, az új trónörökös meggyilkolása (1914. június 28.) és az agg uralkodó halála (1916. november 21.) bizonytalanságokat generáltak. Károly, az új, fiatal uralkodó jó szándékú, de uralkodásra felkészületlenül lépett a trónra (Gonda–Niederhauser 1987). Az uralkodó a válságos helyzetekben elbizonytalanodott. 1918 októberében és novemberében döntéseivel súlyos alkotmányos és politikai zavarokat okozott.

2) *Katonai szempontból a vereséghez vezető folyamat* viszonylag „egyszerűen" megragadható. A teljes katonai fordulat lehetőségét az USA antant oldalán való háborúba lépése jelentette (1917. április 6.). Ettől kezdve szinte kimeríthetetlen katonai és anyagi erőforrások álltak az antant rendelkezésére. Oroszország háborúból való kiválása (1917 ősze), majd a különbéke megkötése a központi hatalmak katonai esélyeit növelte ugyan, de alapvetően nem változtatta meg a stratégiai realitásokat. 1918 őszére a központi hatalmak pozíciói egyszerre rendültek meg a háború több frontján. A központi hatalmak hátországi gazdasági, hadiipari teljesítőképessége erősen lecsökkent, társadalmi stabilitása megingott, annak ellenére, hogy a súlyos háború elsősorban nem a szövetség területén folyt. Az 1918. november 3-án Padovában megkötött olasz–OMM fegyverszünetet már csak egy alig vegetáló birodalom képviselői írták alá az OMM részéről. A fegyverszüneti megállapodás a Monarchia hadseregének az 1914-es határokra való visszavonását rendelte el, de az OMM és Magyarország jövőbeli határainak kérdésében nem foglalt állást. Horvátország kiválásának tényleges katonai lehetősége te-

remtődött meg azzal, hogy a magyar csapatokat a Dráva vonalába kellett visszavonni (Ormos 1984, Romsics 1999).

3) *A nemzetközi hatalmi és politikai környezet változásai* szinte programozottan vezettek Trianonhoz: 1918. január 8-án Wilson amerikai elnök meghirdette a békére vonatkozó 14 pontját. Február 9-én a központi hatalmak különbékét kötöttek a függetlenné váló Ukrajnával, majd március 3-án Szovjet-Oroszországgal. (A különbékék nagyban hozzájárultak a soknemzetiségű Orosz Birodalom nyugati területein új államok kialakulásához.) Május 29-én Franciaország harcoló, szövetséges félként ismerte el az 1916. február 13-án már megalakult Csehszlovák Nemzeti Tanácsot. Ugyanezt tette Anglia is augusztus 9-én, az USA pedig szeptember 3-án. Június 3-án az antanthatalmak nyilatkozatot bocsátottak ki, hogy hadicéljaik közé tartozik Csehszlovákia, Lengyelország és az új délszláv állam létrehozása, a pontos területi viszonyokat ekkor még nem részletezték. 1918. október 3-án a központi hatalmak vezető ereje, Németország Wilson amerikai elnökhöz fordult üzenetben, és kérte a békeszerződés feltételeinek a megállapítását, de nem hirdetett egyoldalú tűzszünetet. Október 17-én Tisza István volt magyar miniszterelnök a képviselőházban – Károlyi Mihály ellenzéki politikus előző napi azonos tartalmú kijelentésére utalva – bejelentette, hogy a háborút elveszítettük. (Ettől kezdve lényegében csak a volt ellenségek jóindulatában és nagyvonalúságában bízhatott az ország.) Wilson amerikai elnök 1918. október 18-i békeüzenetében kinyilvánította, hogy a 14 pont az Osztrák–Magyar Monarchiára már nem érvényes, az OMM-et nem lehet megmenteni. (Ez a bejelentés külpolitikai vonatkozásban az

OMM végét jelentette, de ezzel együtt még nem feltétlenül a történelmi Magyarország felszámolását.)

4) *Az ország belpolitikai válaszai a nemzetközi törekvésekre, döntésekre nem képeztek szerves egységet.* Október 25-én IV. Károly király új (koalíciós) kormány felállításával kísérletezett Magyarországon, Apponyi Albert miniszterelnök vezetésével. Az ellenzék vezetője, Károlyi Mihály létrehozta a Magyar Nemzeti Tanácsot. Október 27-én ifj. gróf Andrássy Gyula közös külügyminiszter Wilson amerikai elnökhöz intézett jegyzékében különbékét kért, elismerve a cseh–szlovák és a délszláv népek jogát az önrendelkezésre. Az október 30–31-i „őszirózsás forradalom" győzelme után az uralkodó Károlyi Mihályt kormányfőnek nevezte ki. November 1-én Károlyi felmentést kért az uralkodótól a korábbi miniszterelnöki esküje alól – ezt megkapta –, ezután Andrássy Gyula közös külügyminiszter lemondott. IV. Károly november 11-én Ausztriában, 13-án Magyarországon is ideiglenesen visszavonult az államügyek intézésétől (Svájcba utazott), lényegében átadott minden hatalmat a „népeknek". (Az uralkodó döntése az adott helyzetben tragikus következményekkel járt, ezzel a lépéssel az OMM alkotmányos berendezkedése, központi hatalmi struktúrája és tekintélye összeomlott.) November 16-án Károlyi feloszlatta a parlamentet (addig formálisan a „háborús parlament" működött), és kikiáltotta a „Magyar Népköztársaságot". 1919. január 11-én Károlyi Mihály köztársasági elnök lett. Károlyi felkérte Bethlen Istvánt, hogy vállalja el a kormányfői posztot, – ebben az esetben egy konzervatív kormányzat léphetett volna fel a nemzetközi színtéren –, de Bethlen nemet mondott. A békekonferencia kezdetekor Bethlen kilátástalannak tartotta az ország helyzetét, így végül Berinkey Dénes lett a miniszterelnök.

5) *Az OMM-ben élő nemzetiségek elszakadási folyamatait, döntéseit* alapvetően a „nemzetformálás és államalapítás" céljai határozták meg. Más szempontokra (különösen a magyarokéra) nem voltak tekintettel. Minden „kinyilatkoztatásukból" szinte valóság lett, Magyarország képtelen volt területi integritásának, korábbi határainak megvédésére. 1918. április 8-án az OMM „elnyomott nemzetiségeinek római kongreszszusa" kinyilvánította, hogy nem kívánnak a továbbiakban a Monarchia keretei között élni, állami önállóságuk megvalósítása mellett foglaltak állást. (Május végén az USA kormánya egyetértően tudomásul vette és támogatta a római kongresszus határozatait.) Május 30-án Masaryk cseh politikus Pittsburghben már a csehszlovák egységről tárgyalt és nyilatkozott. Augusztus 16-án létrejött a Jugoszláv Nemzeti Tanács. Szeptember 6-án Párizsban a Román Nemzeti Tanács alakult meg. Szeptember 15-én New Yorkban megnyílt a Monarchia nemzetiségeinek közös kongresszusa. Október 5–6.-án Zágrábban létrejött a Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa, megfogalmazták önállósodási törekvéseiket. Október 14-én Masaryk vezetésével létrejött a csehszlovák (emigrációs) kormány, melyet harcoló félként ismertek el az antanthatalmak. Október 18-án Masaryk Pittsburghben kiadta a Csehszlovák Függetlenségi Nyilatkozatot. Október 26-án Turócszentmártonban megalakult a Szlovák Nemzeti Tanács Végrehajtó Bizottsága. Október 28-án a prágai Nemzeti Tanács a Csehszlovák Állam kormányává nyilvánította önmagát. Október 29-én a horvát nemzetgyűlés bejelentette Horvátország függetlenségét és csatlakozását a Szlovén–Horvát–Szerb Államhoz. Október 30-án Bécsben is győzött a forradalom. A turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács hatá-

9. ábra. Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása
Jelmagyarázat: 1) az OMM határa, 2) a Magyar Királyság határa, 3) a trianoni határ, 4) Lengyelországhoz került terület, 5) Romániához került terület, 6) Jugoszláviához került terület, 7) Olaszországhoz került terület. Szerk. Hajdú Z.

rozatot hozott Szlovákia Csehországhoz való csatlakozásáról. December 1-jén az erdélyi románok gyulafehérvári nemzeti gyűlése – a többi erdélyi nemzet és nemzetiség megkérdezése nélkül – kimondta Erdély és Románia egyesülését (9. ábra).

Az összeomlás időszakában (1918 őszétől) több régióban helyi kezdeményezésre (ügyvédek, tanítók, papok, országos és helyi politikusok) mintegy tucatnyi „új államot kiáltottak ki". A régiós manipulációk következtében kikiáltott, rövid (esetleg csak néhány napos) „államok" inkább csak zavart keltettek, nem váltak komoly politikai tényezővé (Csüllög–Gulyás–Suba 2020). A rövid életű államok között volt kettő (a Baja-baranyai Szerb–Magyar Köztársaság és a Lajtabánság), melyek a nem-

zetközi politika szintjére emelkedtek. A Tanácsköztársaság bukása után a Pécs központtal kikiáltott képződmény azért volt veszélyes, mert a győzelem lázában élő délszláv politika ütközőállamot szeretett volna létrehozni a korábban általa megszállt, de a békekonferencia határozatával kiürítésre ítélt területeken. A Lajtabánság mögött pedig háttérhatalomként valójában Magyarország szerepelt.

Padova után kettévált a magyar és az osztrák vereség kezelésének és a jövő formálásának kérdése, a függetlenedő, majd függetlenségét kimondó Magyarország önállóan kereste a háború következményeinek felszámolását. November 7-én Károlyi Mihály miniszterelnök nem fogadta el a Belgrádban Magyarország számára meghatározott fegyverszüneti feltételeket. A katonai bizottság a Nagy-Szamos felső folyásától Marosvásárhelyig, majd a Maros-vonalat Szegedig, Szegedtől a Szabadka–Baja–Pécs–Dráva vonalat jelölte ki demarkációs vonalként, lényegében megszállási határként. (A gyorsan változó külső és belső viszonyok hatására november 13-án a magyar kormány nevében mégis aláírták ugyanezt a fegyverszüneti egyezményt.) November 11-én Bartha Albert honvédelmi miniszter az ország népéhez intézett kiáltványában azt ígérte, hogy az ország határait a nemzetközi jogba ütköző minden támadással szemben katonai erővel megvédi, de erre – katonai erő és valódi politikai lehetőség hiányában – nem került sor. Ausztriát leszámítva minden irányból megindultak a szomszédos államok csapatai a magyar területek felé. Az ideiglenes csehszlovák kormány parancsára a csehek november 8-án megkezdték hadműveleteiket, megszállták Trencsént és Nagyszombatot. A szerbek ugyanezen a napon bevonultak Újvidékre. A románok december 2-án megkezdték a terület-

foglalásokat a belgrádi fegyverszüneti vonalig. November 27-én Budapestre érkezett az antant missziója Vix alezredes vezetésével. December 3-án már jegyzékben követelték a Felvidék kiürítését és átadását Csehszlovákiának a Duna – Ipoly – Rimaszombat – Ung torkolat – Uzsok vonalig. (December 6-án megkezdődött a Felvidék kiürítése.) December 23-án, mintegy „karácsonyi csapásként" a bukaresti francia misszió jegyzékben értesítette a magyar kormányzatot, hogy engedélyezte a román csapatoknak a belgrádi fegyverszüneti egyezményben rögzített demarkációs vonal átlépését. December 26-án I. Ferdinánd román király – Erdély jelentős részének katonai megszállását követően – kinyilvánította Erdély és Románia egyesülését. December 29-én a csehszlovák hadsereg bevonult Kassára, majd január 1-jén Pozsonyba. December 30-án a francia hadsereg megszállta Szegedet. 1918 szilveszterére – Ausztriát leszámítva – lényegében bezárult az ellenséges katonai gyűrű Magyarország (majdani) határai körül. Az ország területi felosztása 1918 végére fő vonalaiban befejeződött. A Magyar Népköztársaság nemzetközi diplomáciai elismerés nélkül, érdemi külső kapcsolatokat nélkülözve, nagyrészt belső szétesettségében nézhetett a győztesek békekonferenciája elé, amelyre nem hívták meg (Hatos 2018).

Amikor a párizsi békekonferencia 1919. január 18-án megnyílt, a „lebegő" Magyarországnak nem volt nemzetközileg elismert kormánya, külügyminisztériuma alig volt még működőképes, katonai ereje szétzilálódott, belső rendje megbomlott, határai helyett a korábban elfogadott tűzszüneti, demarkációs vonalakat az ellenséges szomszédok szinte minden irányból túllépték, a nemzet valójában állami létéért küzdött. A magyar társadalom egy része a fizikai megélhetés peremére szorult az

elhúzódó háború és az azt követő gazdasági összeomlás következtében. Az ország a győztes nagyhatalmak egyikének sem érezhette szimpátiáját, támogatását pedig végképp nem.

1919. márciusára mind külső, mind belső vonatkozásban súlyos, sőt kétségbeejtő helyzetbe került az ország. Március 20-án Vix francia alezredes, a Budapesti Szövetséges Katonai Misszió vezetője – mintegy kegyelemdöfésként – átadta Károlyi Mihály köztársasági elnöknek a békekonferencia február 26-i területi és határdöntéseit, melyek újabb keleti területek kiürítését rendelték el. Sem Károlyi, sem Berinkey Dénes miniszterelnök nem volt hajlandó a területek kiürítésére. A teljes politikai elit és a magyar társadalom egésze súlyos helyzettel szembesült.

4.1. HAZARDÍROZÁS VAGY POTENCIÁLIS MEGOLDÁSI KÍSÉRLET?

1919. március 21-én Károlyi „önként" átadta a hatalmat a szociáldemokratáknak (ha tényleg átadta). Ők egyedül nem vállalták el a minden szempontból kiszolgáltatott helyzetben lévő ország kormányzását, és megegyeztek a börtönben lévő kommunistákkal a közös kormányzásról. A szociáldemokraták és kommunisták forradalom, erőszak és vérontás nélkül, politikai megegyezésekkel kerültek hatalomra. A szociáldemokráciának voltak szélesebb nemzetközi, ha nem is kormányzati pozícióban lévő kapcsolatai, a kommunisták csak szovjet-orosz kapcsolatokkal rendelkeztek. Egyik új hatalmi-kormányzati tényezőnek sem volt valódi kormányzati tapasztalata.

A Tanácsköztársaság megítélése többször is alapvetően változott a magyar történetírásban. A külső, ellenséges hatalmi környezettel szembeni ellenállása és a szükségtelen, brutális belső szereplésének megítélése már a kortársak számára is súlyos dilemmát jelentett. (Az I. világháborús katonai elit csatlakozó része a bukás után arra hivatkozott, hogy az „országot védték", s nem a rendszert szolgálták. Többségük megőrizte rangját a Horthy-korszakban.)

A március 21-től 133 napig működő proletárdiktatúra sok szempontból különleges lehetőséget és felelősséget kapott, nem véres erőszakkal, hanem békés úton, „jogszerűen", politikai megegyezéssel került hatalomra. Nem éltek ezzel a potenciális előnnyel, illetve lehetőséggel, lényegében leutánozták a teljesen más feltételek között hatalomra került orosz bolsevikokat. *Rendelkezéseik nagy része brutális, az adott időszak valódi kihívásai szempontjából (országmentés) káros és érthetetlen volt.* Ugyanakkor a Szovjet-Oroszországgal való „eszmei és fegyveres közösség" kinyilvánítása potenciálisan új lehetőségeket is hordozott az ország területi védelme szempontjából. (A magyar társadalom 1849-től élő és az I. világháború alatt megerősödő oroszfóbiája miatt a potenciális kapcsolat nem kapott széles társadalmi támogatást). A kommunista vezetés képviselői többször kijelentették, hogy nem állnak az ország teljes területi integritása képviseletének a bázisán (természetesen hiába is álltak volna tényleges katonai erő nélkül, ez amúgy is lehetetlen lett volna), de „nem tették fel" a kezüket sem.

A Budapesti Szövetséges Katonai Misszió a belpolitikai fordulat után március 26-án elhagyta Budapestet, a francia megszállás alatt lévő Szegedre utazott. Ezzel megszakadt az egyetlen addig létező (diplomáciai elismerést nem jelentő)

kapcsolat a győztesekkel. Az antant a Károlyi-kormányzattal nem akart, a Tanácsköztársaság vezetésével nem volt hajlandó egyezkedni.

Március 30-án Kun Béla külügyi népbiztos arról értesítette a csehszlovák, a jugoszláv és a román kormányt, hogy elvileg elismerik a területi követelések jogosságát, de a konkrét területi viszonyokat illetően meg kell állapodni. (Ez azt jelentette, hogy a békekonferencia helyett kétoldalú megállapodásban rögzítették volna a területi és határviszonyokat, a békekonferenciának csak „áldását kellett volna adnia" minderre.) Egyik érintett fél sem fogadta el a magyar tárgyalási javaslatot, nyeregben érezték magukat.

A politikai fordulat után megszervezték az új, cselekvőképes Vörös Hadsereget, mely április 9-én Ung megyében visszaverte a csehszlovák csapatok támadását, s április 16-tól felvette a harcot az előretörő románokkal. Április 28-án Csap és Munkács térségében mégis „összeért" a csehek és a románok támadási vonala, északról és keletről bezárult a katonai gyűrű Magyarország körül. Április 30-án megállították a román erőket „álmaik folyójánál", a Tiszánál. Májusban a csehszlovák erők ellen sikeresen lépett fel a Vörös Hadsereg, a tavaszi hadjáratban jelentős területeket foglaltak vissza. Június 1-jén „szétválasztották a csehszlovák és a román hadsereget".

Június 13-án Clemanceau, a párizsi békekonferencia elnöke jegyzéket intézett a magyar kormányhoz, melyben a felvidéki hadjárat befejezését, a visszaszerzett területek kiürítését követelte. A kiürítés fejében ígéretet tett arra, hogy a román csapatokat visszarendelik a Tiszától.

Június 16-án a magyarok által visszavett Eperjesen kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot. Mind a katonai, mind

a politikai helyzet rendkívül bonyolult módon alakult. A területi struktúra „lebegett". A kisebb-nagyobb katonai konfliktusok, területfoglalások miatt lényegében napi jellegű „országterületről" lehetett beszélni 1919 nyarán.

Június 20-tól a Vörös Hadsereg fokozatosan kivonult a Felvidékről, ugyanakkor a románokat nem vonták vissza a Tiszántúlról. A katonai helyzet tarthatatlanná vált. Július 1-jén katonai megállapodást kötöttek a csehszlovák képviselőkkel, és lényegében a korábbi antantjegyzéknek megfelelően létrejött a trianoni határ. Július 20-án a tiszai front teljes szakaszán támadásba indult a Vörös Hadsereg a románok ellen. A Vörös Hadsereg a kezdeti sikerek után azonban július 27-én – jelentős vérveszteségeket szenvedve – már visszavonult a Tisza vonalára.

Augusztus 1-jén a Tanácsköztársaság teljes politikai és katonai vezetése lemondott, Kun Béla és a legszélsőségesebb kommunisták a hatalmat a „szocialistáknak átadva" Bécsbe menekültek, jelentős nemzeti pénzügyi forrásokat eltulajdonítva. A József főherceg által kinevezett Peidl Gyula vezette kormány (a Magyar Népköztársaság Kormánya) 1. számú rendeletében augusztus 2-án az ország államformáját rendezve visszahozta a Tanácsköztársaság előtti államformát, kimondva: Magyarország államformája a népköztársaság.

4.2. TRIANONI VÉGJÁTÉK ÉS AZ I. VILÁGHÁBORÚS TRAUMA KÖVETKEZMÉNYEI

A trianoni békeszerződés létrejöttéről korabeli és a 100. évfordulóhoz kapcsolódva a történeti feldolgozások könyvtárnyi irodalma áll rendelkezésre.* Számunkra a területi struktúra átalakulásának az összefoglalása a legfontosabb szempont:

- A győztes nagyhatalmak 1919 novemberétől kezdték meg Magyarország diplomáciai elismerését. Ezzel a Huszár Károly vezette „nemzeti koncentrációs kormány" nemzetközi legitimációt kapott.
- December 1-jén meghívták Magyarországot a békekonferenciára. 1920. január elején mintegy 60 fős magyar küldöttség utazott vonaton Párizsba, közöttük nagyon különböző funkcióban lévő embereket találunk. A delegáció vezetője Apponyi Albert, az öt fődelegátus egyike Teleki Pál volt.
- 1920. január 15-én a győztesek ismét közölték Magyarországgal a békefeltételeket, illetve valójában a már megszületett döntéseket.
- A magyar kormányzat és a Párizsban dolgozó békedelegáció ellenvetéseket tett, bár már nem álltak a történelmi Magyarország integritásának a bázisán, de igyekeztek minden „leválasztás" kérdésében magyar indokokat, szempontokat találni és előadni. (Ebben a magyar földrajztudomány képviselői jelentős szerepet játszottak.)

* Lásd: A „Trianon 100" munkacsoport kiterjedt publikációs tevékenysége. A Gulyás László által vezetett „szegedi műhely" kötetei és atlasza. A Trianon Múzeum kiadványai és tárlatai.

- 1920. május 6-án a győztesek elutasították a magyar ellenvetéseket, ellenjavaslatokat, és véglegesnek nyilvánították a békefeltételeket.
- 1920. június 4-én a magyar kormány képviselői aláírták a trianoni békeszerződést.

A békeszerződés eredményeképpen a történelmi Magyarország nemzetközi jogilag is megszűnt létezni, a régi államhatárok eltörlésre kerültek, új államok jöttek létre, új államhatárok emelkedtek. A szerződés tragikus területátrendezéseket hozott (3. táblázat), melyek több vonatkozásban azért is voltak igazságtalanok, mivel ütköztek a győztesek korábban kinyilvánított (majd visszavont) céljaival és értékeivel.

A területi átrendezésből a mi szempontunkból a következőket kell kiemelnünk:

- Az új Magyarország – a korábbi szinte zárt medenceországból – medencefenéki ország lett. Alvízi területként vízügyi, árvízvédelmi téren kiszolgáltatottá vált az ellenséges szomszédos országok felé.
- Természeti javai, nyersanyag-erőforrásai nagy részétől – némileg eltérő mértékben, de – lényegében megfosztották (Edvi–Halász 1921).
- Új határa egyetlen ponton sem esett egybe a régivel. Az ország elveszítette tengeri kijáratát.
- Az új államhatárok szinte mindenütt a magyarság nyelvi-szállásterületi rendszerén belül húzódtak, így nemcsak nemzetiségi többséggel rendelkező, hanem jelentős kiterjedésű színmagyar területeket, településeket is elcsatoltak.

3. táblázat. A Magyar Birodalom feldarabolása a környező államok között a trianoni békeszerződés szerint*

Forrás: Az 1920. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest, KSH, 1929.

	Az 1910. évi népszámlálás szerint			
	terület		lélekszám	
Ország	(km^2)	(%)	(fő)	(%)
Románia	102 813	31,6	5 237 911	25,1
SZHSZ Királyság	63 370	19,5	4 149 840	19,9
Csehszlovákia	61 646	18,9	3 516 815	16,8
Ausztria	4 020	1,2	292 631	1,4
Lengyelország	589	0,2	24 880	0,1
Olaszország	21	0,0008	49 806	0,2
Összes elszakított:	232 459	71,4	13 271 353	63,5
Magyarországnak megmaradt	92 952	28,6	7 615 134	36,5
Magyar Birodalom	325 411	100,0	20 886 487	100,0

- Az új államhatárok nyitottá, szinte védhetetlenné tették az új államterületet.
- Alapvetően megváltozott az ország közigazgatási struktúrája és településhálózata, Budapest szerepe erőteljesen megnőtt az új határok között.

* A Magyar Birodalom a statisztikai adatszolgáltatásban bevett fogalom volt korábban is, a békeszerződés következményeinek az elemzésekor szinte kizárólagossá vált a használata. A Magyar Királyság különböző „közjogi alkatrészeinek" (Magyarország, Horvát-Szlavonország) összefoglaló megnevezése.

- Budapest szerepe miatt az új ország a legtöbb statisztikai fejlettségi mutató tekintetében jobb eredményeket mutatott, mint a régi államterület.
- A korábban egységes vasúti közlekedési hálózatot, a településközi, a vállalati-családi gazdasági kapcsolatokat és a családokat szétszaggatták.
- Az új államterület vasúthálózata még centralizáltabb, még Budapest-központúbb lett a korábbihoz képest. Az új országhatárok vasúti csonkokat teremtettek, így jelentős mértékben akadályozták a településközi, kistérségi és regionális kapcsolatok korábbi rendjének a fenntartását.

5. A BALKANIZÁLÓDÁS KÖVETKEZMÉNYEI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN, 1920–1937

A trianoni országcsonkítás tudomásulvétele meglehetősen nehezen nyert teret a magyar társadalomban és tudományban, de elkerülhetetlen volt a szembenézés az új feltételekkel, kényszerekkel. Szende Gyula az egész világot felölelő, hatalmas államstatisztikai összeállítása megindította Magyarországon a kényszerű szembenézést a világ új realitásaival (Szende 1922).

A világháború utáni új Európát az 1923. évre vonatkozó zsebatlasz (Bátky–Kogutowicz 1922) mutatta be. Kitértek a kontinens természeti, gazdasági és közlekedési viszonyaira, részletesen taglalták Európa akkor éppen létező országait. (Ezek között szerepelt Danzig, Fiume, a Memel-vidék, sőt egyes vonatkozásokban még Ukrajna is.) A kartográfiai feldolgozáskor különös figyelmet fordítottak a békeszerződések következtében kialakult új államterületi rend bemutatására (55–98 o.).

A trianoni szerződés véglegesítette és nemzetközi jogilag garantálta Magyarország (korlátozott) függetlenségét, új határait. A magyar állam és a magyar etnikum szállásterülete

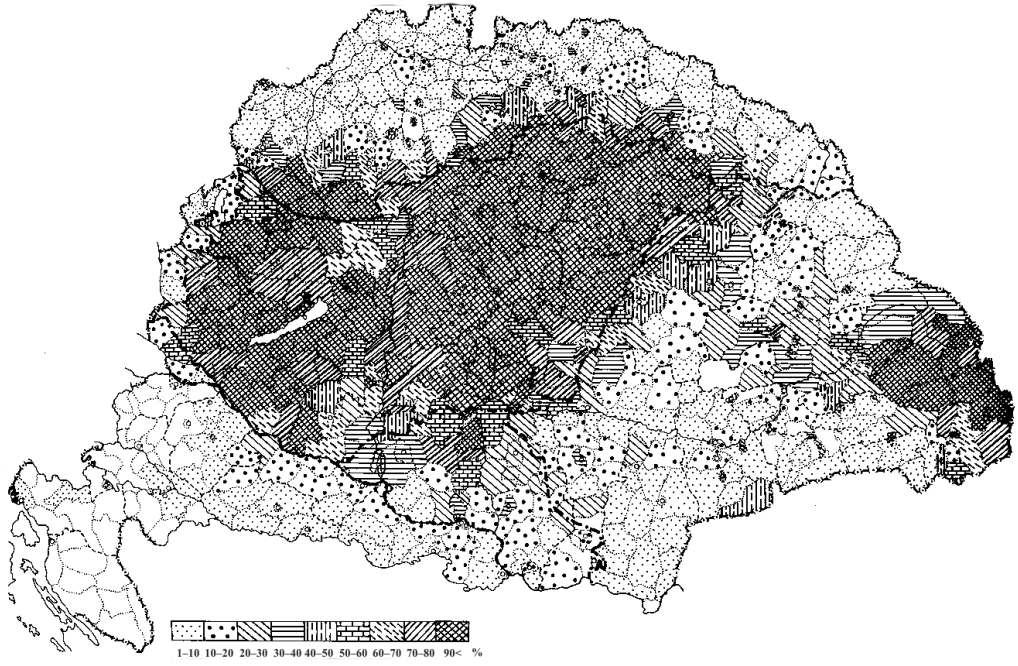

10. ábra. A magyar népesség szállásterületének szétdarabolása, 1920

Jelmagyarázat: a magyarság %-os aránya járási szinten. Szerk. Hajdú Z.

szétdarabolódott a szomszédos államok között (10. ábra). Az utódállamok területileg (eltérő mértékben) részévé váltak a Kárpát-medencének, elsődleges céljuk a megszerzett területek megőrzése, nemzetközi (Nemzetek Szövetsége) és egymás közötti, többoldalú garanciákkal (kisantant) történő körbebástyázása volt (Gulyás 2012a).

5.1. AZ ÚJ SZOMSZÉDSÁG, 1920–1937

A történelmi Magyarország korábbi területének és egységes gazdasági terének szétszabdalása, az új vámhatárok létrejötte és az egységes vasúthálózat tudatos felszámolása súlyos károkat okozott a szélesebb határövezetben. A korábbi, Budapest-központú, egységes vasúti közlekedési rendszer (a későbbi trianoni határokon 46 vasútvonal haladt át) szétdarabolása (egy részüket az utódállamok gyorsan használaton kívül helyezték, később felszámolták) minden érintett számára nehézségeket okozott. Ezek mellett 107 valamilyen szinten kiépített (tehát nem egyszerű földút) út metszette az új határokat, melyekre keresztben gyorsan záró sorompók ereszkedtek. A nemzetközi forgalmat lebonyolító vasúti és közúti kapcsolatok a nemzetközi és kétoldalú államközi kapcsolatok kötelezettségei miatt viszonylag korán kiépültek. Az igazán súlyos csapást a regionális, kistérségi és településközi kapcsolatok szenvedték el.

A szomszédsági kapcsolatok alakulásában a trianoni békeszerződésben rögzített (nagyon gyakran a „helyszínen megállapítandó vonal" szerepelt a békeszerződés szövegében) államhatárok pontos kitűzése, jelölése volt az egyik,

a későbbieket döntő módon befolyásoló feladat. A szomszédos államokkal való közös határ megállapítása és kitűzése határszakaszonként történt, a vonalhatárt látható és stabil módon jelölték meg. Az új határok pontos kijelölése 1925-re lényegében befejeződött, ezért az 1926. évi helységnévtár térképmelléklete minden korábbinál részletesebben jelent meg.

Az új szomszédság számbavétele a békeszerződés aláírásakor elindult, a határkorrekciók után hosszabb időre stabilizálódtak a szomszédsági jellemzők (4. táblázat). Az egyes országok esetében az elszakított területeket illetően voltak jelentősebb eltérések. A magyar elemzések (Bátky–Kogutowicz 1921; Bezdek–Karl 1921, 8–76) minden esetben az 1910-es magyar népszámlálás adataiból indultak ki, a szomszédos országok pedig a saját új statisztikai felvételezéseikből.

4. táblázat. Magyarország és szomszédjai, 1923
Forrás: Bátky–Kogutowicz (1921, 1925) alapján szerk. Hajdú Z.

Ország	Terület (km^2)	Népesség (millió fő)	Népsűrűség (fő/km^2)	Magyarok száma (ezer fő)
Magyarország	93 010	8,5	92	7 147
Ausztria	83 833	6,5	78	25
Csehszlovákia	140 394	13,6	97	702
Románia	294 967	16,2	55	1 481
SZHSZ Királyság	248 987	11,9	48	457

Az új helyzetben minden érintett ország lényegében egy közös nagy kihívással, ha úgy tetszik, veszéllyel nézett szembe: meg kellett oldaniuk az új állam belső társadalmi, gazdasági, politikai, közlekedési stb. rendjének a kialakítását. A kérdője-

lek eltérő hangsúllyal és módon jelentek meg a két nagy vesztesnél (Ausztria, Magyarország), illetve a győztes, megnagyobbodott országokban. Mindegyik új utódállam – Ausztriát és Magyarországot leszámítva – soknemzetiségű lett, lényegében kis „OMM" jellegű nemzetiségi struktúrákat hordoztak.

5.1.1. Ausztria – a vesztestárs szomszéd

Ausztria is veszteségként fejezte be az I. világháborút, s a vele kötött békeszerződés feltételei nem voltak enyhébbek a trianoni magyar békénél. Megszűnt számára is az OMM, a korábbi Osztrák Császárság területeinek csak kisebb részét kapta meg. A békeszerződés tételesen megtiltotta számára (a megcsonkított országon belül már ekkor felvetődött) a Németországgal való egyesülést.

A békeszerződések aláírása után Nyugat-Magyarország Ausztriával határos területeinek ügyei a nemzetközi nagypolitika szintjére emelkedtek. Nem egyszerűen a sokat és sokféleképpen vitatott „szláv korridor" kérdése, de Ausztria életképessége (minimális élelmiszer-szükségleteinek hazai termelésből való biztosítása), valamint az a győztes nagyhatalmi szándék, hogy éket verjenek a két legyőzött ország közé (Zsiga 1991). A Burgenland területén életre hívott Lajtabánság körüli ellentétek tovább bonyolították a két ország közötti viszonyt.

Mindezek eredőjeként 1918 ősze és a soproni népszavazás eredményeinek tudomásulvételéig a két ország kapcsolatrendszere bonyolult módon, időnként ellentmondásosan alakult. Ausztria magyarországi politikai, tudományos és országos szintű sajtómegítélése szélsőséges keretek között változott, melybe belefért az „egyetlen nyitott kapu" és a „rabló Ausztria" minősítés is.

A későbbi Burgenland lakosságának döntő többsége német anyanyelvű volt, de a magyar államhatárok megvonásakor csak ebben az esetben alkalmazták a nemzetiségi elvet, másutt nem (Botlik 2008a, 2008b). A térségben kialakult bonyolult viszonyok miatt (a magyar arisztokrácia egy része és a honvédő „rongyos gárda" magyar nacionalistái önálló államot – Lajtabánság – kívántak létrehozni) a terület átvétele gondot jelentett. A csehszlovák és a szerb kormány Nyugat-Magyarország birtokbavételéhez fegyveres támogatást ígért Ausztriának, de az osztrák vezetés nem kívánt ezzel élni. Végül nagyobb konfliktusok nélkül sikerült megoldani az „átadást-átvételt" (11. ábra).

A nemzetközi és kétoldalú tárgyalások eredményeként 1921. december 14–16. között került sor a nemzetközileg is legitimált soproni népszavazásra. A népszavazás eredményeként 257 km² terület Magyarország keretei között maradt. Az érintett településeken belül jelentős különbségek voltak a hovatartozás kérdésében. A nyolc érintett község közül ötben Ausztria, háromban Magyarország mellett szavaztak. Lényegében Sopron lakossága döntötte el a területi kérdést.

A soproni népszavazás sikere alapján az Ausztriába átkerült Szentpéterfa kezdeményezett népszavazást a Szombathely környéki községek hovatartozásáról. Az 1923. január 10. – március 9. között osztrák fennhatóság alatt megrendezett népszavazásokon Alsócsatár, Felsőcsatár, Kisnarda, Nagynarda, Németkeresztes, Magyarkeresztes, Horvátlövő, Pornóapáti, Szentpéterfa visszakerült Magyarországhoz. Három község (Karácsfa, Lovászad, Nagysároslak) lakossága az Ausztriához történő csatlakozásra szavazott.

A népszavazások után a két ország viszonya fokozatosan javult. A két, már kis méretű országban lassan kialakult az egymásra utaltság egyfajta tudata. Ez különösen Magyarország számára volt fontos, hiszen – az ellenséges szomszédság szorításában – Ausztria jelentette számára az egyetlen szabad, nyugati kijáratot.

Az új határ által érintett települések lakossága, a járási, a megyei, az egyházi stb. igazgatás szempontjából új alkalmazkodási kihívásokkal nézett szembe. Magyarországon és a nyugati megyékben a két világháború közötti teljes időszakban „nyilvántartották" az elcsatolt területek kérdését, a szomszédban megszervezett Burgenland tartománnyal csak lassan formálódtak a hivatalos kapcsolatok, az emberek közötti viszonyok ezen a határszakaszon rendeződtek a leggyorsabban. A lakosság mellett az egyházak voltak a leginkább aktívak – már csak saját érdekérvényesítésük miatt is – a kialakult helyzet kezelésének új módon való alakításában. Az egyházi tulajdonok rendezése, ha vontatottan is, de haladt Ausztriában.

Az „eredetileg" elcsatolt terület kb. 4020 négyzetkilométer volt (a Magyar Birodalom korábbi területének 1,2%-a), az elcsatolt népesség száma az 1910. évi népszámlálás adatait figyelembe véve 291 ezer fő körül alakult (a teljes korábbi népesség 1,4%-a). A legnagyobb eltéréseket az átkerült magyar lakosság számát illetően találjuk a korabeli magyar és osztrák statisztikai összeállításokban, kisebbségi elemzésekben. A különbség részben abból adódik, hogy egyesek csak az elcsatolt nyugat-magyarországi területek adatait (a későbbi Burgenland) vették tekintetbe (mintegy 10–25 ezer fő), míg mások az 1918-ban Ausztriában élő teljes becsült magyar népességszá-

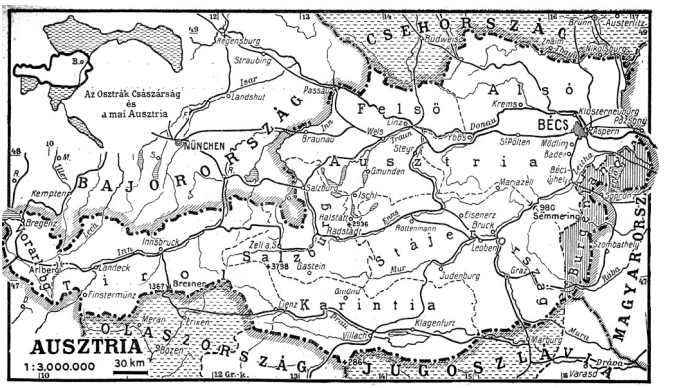

11. ábra. Az új Ausztria és a Magyarországtól elcsatolt területek földrajzi helyzete az országban

Forrás: Bátky–Kogutowicz (1922)

mot tekintették kiindulópontnak. Az 1920 januárjában megtartott osztrák népszámláláskor (részben számlált, részben becsült adatok alapján) 3967 km² megszerzett területtel és 286 ezer átkerült lakossal számoltak. A határváltozások következtében a térség etnikai, nyelvi szempontból leghomogénebb állama Ausztria lett.

Az Ausztriába átkerült magyar területek települései elveszítették korábbi megyeszékhelyeiket, ugyanakkor az északi rész Bécshez, a déli területek pedig Grazhoz kerültek közel. A korábban kiépített és jórészt működőképes állapotban maradt és ténylegesen is működő vasúti kapcsolatok révén az e térségben elszakított magyarság – csak a szűkebb értelemben vett gazdasági kapcsolatokat tekintve – nem került abszolút hátrányos helyzetbe.

Ha az 1925. évi közigazgatási tájékoztató lapok határ menti községeinek anyagai és az 1926. évi helységnévtár térképmelléklete alapján nézzük meg a határátkelési lehetőségeket, akkor a lokális átkelési lehetőségek vonatkozásában nyitott határokról beszélhetünk. A kettős birtoklás ténylegesen működőképes gazdasági kapcsolatként épült ki.

Ha a kétoldalú államközi kapcsolatok és a gazdasági együttműködés jelzéseként az összes külkereskedelmi forgalomból való részesedést tekintjük, akkor 1924-ben „Németausztria" részesedése a teljes magyar külkereskedelmi forgalomból 22,5% volt. (Az akkori viszonyok között a KSH külkereskedelmi statisztikai adatai kapcsolati „iránymutató jelző-számnak" tarthatók.) Németausztria helyzetének és új sajátosságainak rövid magyar államföldrajzi megfogalmazásai alapvetően a veszteségek összefoglalására irányultak, s lényegében azt a kérdést taglalták, hogy a kialakult új adottságokkal életképes, működőképes lesz-e az ország.

1931 januárjában aláírták a magyar–osztrák barátsági szerződést. A két ország kapcsolatrendszere fokozatosan betagolódott az olaszokkal közös hármas együttműködésbe. Magyarország és Olaszország – még a Hitler uralma előtti Németország és a jelentős belső osztrák egyesítési törekvések ismeretében – érdekelt volt a független Ausztria fenntartásában. 1938 tavaszán – Hitler beolvasztási törekvésének sikerével – a helyzet alapvetően megváltozott.

5.1.2. Csehszlovákia – az északi szomszéd

A békeszerződés szerint az OMM két részéből, „államközi" területmeghatározással újonnan életre hívott Csehszlovákia lett az új északi szomszédunk. Az ország területe az 1921-es

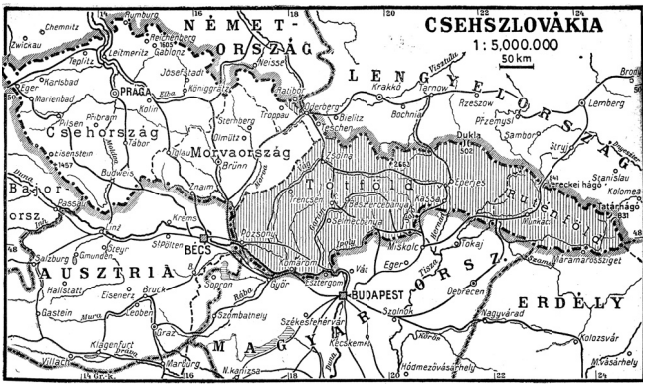

12. ábra. Az új Csehszlovákia az elcsatolt magyar területekkel
Forrás: Bátky–Kogutowicz (1922)

csehszlovák népszámlálás szerint 140 394 km², népességszáma 13 613 000 fő volt. A Magyarországtól átkerült területek kiterjedése 61 633 km² (a Magyar Birodalom korábbi területének 18,9%-a), a népesség száma 3 517 000 fő körül alakult, amely a korábbi össznépesség mintegy 16,8%-át tette ki. Így az országon belül a „magyar örökség" nagyon lényeges szerepet kapott (Popély 2010). Az új ország keleti része teljes egészében a történeti Magyarország kebeléből formálódott (12. ábra).

Csehszlovákián belül a két „nevesített" államalkotó mellett a szláv nyelvi közösségbe tartozó ruténok kértek jogot és autonómiát, a cseh területeken a németek, a szlovák részeken a magyarok jelentettek belpolitikai kérdőjeleket (Szarka 1995). (A soknemzetiségű jelleg kezelése valamivel tisztességesebb volt, mint Romániában, de itt sem felelt meg a békeszerződések előírásainak.)

A határok pontos kijelölése után az államközi kereskedelmi és határon átnyúló gazdasági és lakossági kapcsolatok nagyrészt működőképesek maradtak. 1924-ben Csehszlovákia részesedése 25% volt a teljes magyar külkereskedelemből.

Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint a magyarok száma 1 084 000 fő volt az 1920-ban elcsatolt területeken. Az 1921. évi csehszlovák népszámlálás már csak 745 ezer magyart regisztrált, így a magyarok az új állam népességének mintegy 5,5%-át tették ki. Az elcsatolt magyar lakosság döntő többsége az új államhatár mentén élt. A tömbben élő magyarság mellett csak kisebb magyar nyelvszigetek voltak az országban.

1921. március 14–15. között kétoldalú kormányközi tárgyalások folytak Ausztriában Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter, valamint Teleki Pál miniszterelnök és Graz Gusztáv külügyminiszter között. A kétoldalú kapcsolatok rendezésében nem történt érdemi előrelépés, de végiggondolták a Duna menti föderáció, illetve a Közép-európai Egyesült Államok potenciális lehetőségeit. (Az ellenséges kétoldalú viszonyok között önmagában a lehetőségek felvetése is sajátosnak tekinthető még mai megközelítésben is.)

Csehszlovákia szinte a létrejöttétől kezdve igyekezett megváltoztatni a közös határ mentén a népesség etnikai összetételét. Cseh és szlovák telepes falvakat alakítottak ki, katonai erődítési munkálatokat végeztek a határ nehezebben védhető szakaszain. Ezek a „fejlesztések" az új államterület integrálásának hosszú távú folyamataiba illeszkedtek.

A két ország közötti kapcsolatok politikai tekintetben feszültek maradtak az egész időszakban, a gazdaság és a kereskedelem területén könnyebben, a közlekedési és lakossági kapcsolatok vonatkozásában nehezebben fejlődtek. Az új

államhatár által kettévágott községek és városok kerültek a legrosszabb helyzetbe. A kettős birtokosok helyzete csak nehezen tisztázódott. Csehszlovákia nem akadályozta a magyar nemzetiségű értelmiségiek Magyarországra költözését.

5.1.3. Románia – a legnagyobb „örökös"

A világháború után Románia lett a legnagyobb területű (294 967 km^2) és legnépesebb (16,5 millió fő) szomszédunk. Románia kapta a legnagyobb területet (103 093 km^2), mely a korábbi Magyar Birodalom 31,7%-át jelentette), valamint a legnagyobb népességet is (5 257 000 fő, a korábbi országlakosok 25,2%-át.) Románia területnyeresége nagyobb volt, mint a Magyarországnak megmaradt teljes terület (13. ábra).

1920 előtt – belső struktúráit tekintve – „Órománia" alapvetően nemzeti homogenitással bíró állam volt, de több millió román élt a határain túl. A XIX. század utolsó harmadától egyre tudatosabban fogalmazták meg a román szállásterületek megszerzésének politikáját. A békeszerződés utáni „Nagy-Románia" soknemzetiségű állammá vált, hiszen hatalmas nem román lakosságú területeket is megszerzett.

Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint a Romániához átcsatolt magyar területeken 1,7 millió magyar nemzetiségű lakos élt, részben jelentős kiterjedésű, szinte homogén tömbben (Székelyföld), részben területi többségként, kisebb részük pedig területi-települési szórványokban. A nagy területi és népességi nyertes Románia számára alapvető kihívást jelentett a megszerzett területek integrálása (Raffay 1987).

A közös határ mintegy 431,5 kilométert tett ki. Szinte teljes hosszában a magyar szállásterületen, nyelvterületen belül futott. Románia nem volt érdekelt az új határon korábban

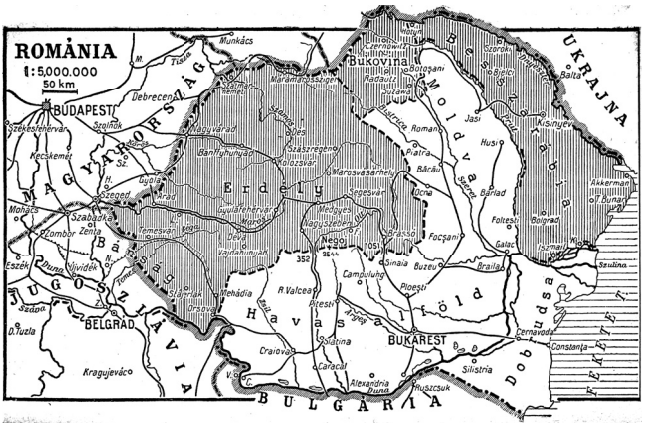

13. ábra. Románia területgyarapodása az I. világháború után
Forrás: Bátky–Kogutowicz (1922)

létrehozott, az új helyzetben azokon átnyúló infrastrukturális (közút, vasút) kapcsolatok működőképességének fenntartásában. Erősen szűkítette a határátkelők számát, korlátozta a kapcsolattartás lehetőségeit.

Románia mindössze 8%-kal részesedett a teljes magyar külkereskedelemből 1924-ben, ez egyértelműen a rossz államközi kapcsolatokra és az országon belül zajló, Erdély szinte egészét érintő gazdasági, társadalmi és politikai átstrukturálásra vezethető vissza. A magyar–román gazdasági kapcsolatok alacsony intenzitását a feszült politikai viszonyok határozták meg. Az alacsony összegű forgalom mellett Magyarország behozatala szinte mindig jelentősen meghaladta a kivitelt. Románia felé a magyar kivitel áruösszetétele egy fejlett ország képét mutatta.

A kapcsolatok szűkítésén túl a román határpolitikának is részét képezte a határ menti területek etnikai viszonyainak

megváltoztatása. Korán megkezdték egy határvédelmi vonal (erődrendszer) építését. A határ menti magyar többségű városokba kedvezmények nyújtásával csábították a román lakosságot.

Magyarország és Románia viszonyában döntő volt, hogy a trianoni békeszerződésben Románia kapta a legnagyobb területet és népességet, és a legnagyobb lélekszámú, részben egy tömbben élő magyar kisebbség is ide került. Így Románia területileg majdnem háromszor akkora lett, mint a trianoni Magyarország. Lakosságszáma és gazdasági teljesítőképessége is lényegesen megnövekedett a magyarországihoz képest, katonai téren pedig fölénybe került Magyarországgal szemben. Románia lényegében térségi középhatalommá vált a két világháború közötti időszakban.

A magyar–román viszony alakulásában lényeges szerepet játszott a vezető magyar politikusok „erdélyi érintettsége", elég közülük csak a „nagybányai" előnevet viselő kormányzót, valamint Teleki Pál és Bethlen István miniszterelnököket említeni. (A korszak kiemelkedő geográfusai közül Fodor Ferenc és Rónai András volt erdélyi származású.) A már miniszterelnökségétől megváló Bethlen István – magánemberként – 1931. december 21-én „titkos" tanácskozásokat folytatott a magyar–román megbékélés lehetőségeiről Temesváron Károly román királlyal, de érdemi eredményre nem jutottak.

5.1.4. Jugoszlávia – a déli tengeri kapu lehetősége

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (de már az 1920-as évek legelején is közkeletű nevén Jugoszlávia, bár hivatalosan csak 1929-ben vette fel ezt a nevet) lett a déli szomszédságban a „közös örökös", hiszen a korábbi Osztrák Császárságból és

14. ábra. Az új szerzemények az új Jugoszlávián belül
Forrás: Bátky–Kogutowicz (1922)

a Magyar Királyságból is jelentős területeket kapott (14. ábra). Az új államképződmény területe 248 987 km², 1921. évi népességszáma 12 millió fő lett.

A Magyar Birodalom területéből 63 092 km² területet kapott (annak korábbi területének 19,4%-át) és mintegy 4 131 000 főt, a korábbi államnépesség 19,8%-a került át. Az új Jugoszlávia igazi többnemzetiségű ország lett, melyen belül az átkerült mintegy 472 ezer magyar az új állam népességének kb. 3,9%-át tette ki. A magyar népesség nagy része a szerbiai Bácskában és a Bánátban, a közös határ menti területeken élt. A horvát és szlovén részeken kisebb lélekszámú, „tömb" magyarságról beszélhetünk, mely inkább csak számottevő nyelvszigeteket képezett.

A két ország új határa a korabeli statisztikai számítás és felmérés szerint „megközelítőleg" 680,6 km lett. Az új jugoszláv állam határtérségi politikája felölelte a népesség össze-

tételének megváltoztatását (telepes, határőrfalvak létrehozása), valamint a legkényesebb szakaszokon a védelmi vonalak fokozatos kiépítését.

Az államközi kapcsolatok „tükreként" kezelt külkereskedelmi forgalomból való részesedés mindössze 3,5% volt 1924-ben. Sem a horvát, sem a szerb területekkel nem formálódtak gyorsan újra a gazdasági kapcsolatok. Inkább az „egymás mellett élés" volt a meghatározó.

Magyarország és Jugoszlávia viszonya a két világháború közötti időszakban mindvégig feszült maradt, magán viselte az I. világháború kirobbanásának a következményeit, illetve a nemzetiségi feszültségeket. A tengernélkülivé vált, szárazföldi Magyarország tengeri kijáratát mind a Dunán, mind az Adria felé Jugoszlávia ellenőrizte. (Fiume/Rijeka 1924-ben Olaszországhoz került.) Ugyanakkor a két ország 1940-ben eljutott az „örök béke" államközi szerződésben rögzített megteremtéséhez, amit a politikai-katonai fordulatok hatályon kívül helyeztek.

Ha egészében akarjuk minősíteni a szomszédsági kapcsolatokat, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy Magyarország nyíltan fenntartotta területi revíziós igényeit (ugyanakkor nem bonyolódott bele semmilyen felelőtlen, az adott viszonyok között reménytelen, egyoldalú katonai akcióba egyetlen szomszédjával szemben sem), a győztes kisantant országok pedig sikeresen védték meg Magyarországgal szemben a világháború után megszerzett területeiket.

6. MAGYARORSZÁG A TERÜLETI REVÍZIÓS POLITIKA VAGY AZ ÚJ SZOMSZÉDSÁGI ÉS EURÓPAI BEILLESZKEDÉS VÁLASZÚTJÁN 1938-IG

1920 nyarától az országgyarapodások kezdetéig az új Magyarország elsődlegesen két kérdéssel nézett szembe: 1) hogyan tudja újra meghatározni önmagát, hogyan tudja az új területi keretek között megteremteni a belső társadalmi, gazdasági és politikai, egészében véve az államkonszolidációt, 2) milyen módon tud – saját hangoztatott területi revíziós politikája mellett – beilleszkedni új szomszédsági környezetébe, illetve a szélesebb értelemben vett háború utáni európai rendbe. A két feladatvállalás sok tekintetben a gyakorlatban ütközött egymással, alig teremtődtek meg harmonizálásuk lehetőségei.

A két világháború közötti időszakban lejátszódó világgazdasági és világhatalmi átrendeződések változó módon és ellentmondásosan érintették Magyarország helyzetét és lehetőségeit. A különböző kísérletek és törekvések ellenére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az I. világháború győztesei (sem a nagyok, sem a kicsik) nem érdekeltek a háború után kierőszakolt, diktátumszerű békeszerződések békés revíziójában. Magyarország – ha kitűzött céljait el akarta érni – mintegy szükségszerűen került azok oldalára, akik a Párizsban kiala-

kított európai hatalmi és területi struktúrákat megkérdőjelezték (Gyarmati 1997, Pritz 2005, Zeider 2001).

A nemzetközi és európai politikai rendszerben minden problémája ellenére jelentős helyet foglalt el az USA kezdeményezésére 1919. június 28-án létrejött Nemzetek Szövetsége (a továbbiakban Népszövetség), melybe az USA azonban nem lépett be. Magyarország csak a trianoni békeszerződés parlamenti elfogadása (1921) után, 1922. augusztus 22-én kérte a felvételét, és szeptember 18-án léphetett be a szervezetbe. A Népszövetséget a korabeli magyar közvélemény negatív képződményként ítélte meg. Úgy vélték, hogy a szervezet legfőbb célja a világháború után létrejött területi rendszer szavatolása. E szervezet ellenőrizte a békeszerződések betartását. Magyarország lehetőséget kapott arra, hogy a szervezeten keresztül a békeszerződésekben megfogalmazott és a magyar kisebbség számára garantált jogokat is számon kérje az utódállamoktól.

A Népszövetség több alkalommal foglalkozott Európán belüli és azon kívüli határkérdésekkel. A szervezet segítségével rendezték 1921-ben a finn–svéd nézeteltéréseket és határvitát. 1922. szeptember 19-én a szervezet döntései megteremtették Burgenland helyzetének a rendezését. Magyarország és Csehszlovákia között 1923. április 23-án rendezték Somoskőújfalu helyzetét, a települést visszatolták Magyarországhoz, de a vára Csehszlovákiában maradt.

A Népszövetség a két világháború között a nemzetközi politikai és hatalmi küzdelmek „jelzőterepe lett". A tengelyhatalmak fokozatosan kiléptek a szervezetből: Németország, Japán (1933), Olaszország (1937), Magyarország (1939), a Szovjetuniót pedig kizárták, amiért agressziót követett el Finnország ellen (1939).

A két világháború közötti időszakban a külpolitikai gondolkodásban és gyakorlatban új elem az ideológiai „értékek" rendező szerepe. Ilyen volt a fasizmus Olaszországban, a sztálinizmus a Szovjetunióban, a nemzetiszocializmus Németországban, de megmaradtak a korábbi ideológiai értékek is, a liberalizmus és a konzervativizmus Nagy-Britanniában, az USA-ban és Franciaországban. Az ideológiai érdek és a reálpolitika többször ütközött a nagyhatalmak egymás közötti kapcsolatrendszerében.

A nemzetközi folyamatok és Magyarország „illeszkedésének" politikai-földrajzi megközelítésében kiemelkedő jelentőségű Teleki Pál politikai-földrajzi elemző tevékenysége. Teleki az elsők között mondta ki a nagy nyilvánosság előtt külföldön, hogy újra meg kell határoznunk magunkat a globális és európai folyamatokban: „Nem merev ragaszkodás ahhoz a formához, amelyben a magyar államgondolat a háború előtt előttünk állt, mert az utópia volna" (Teleki 1927, 112. o.).

Sajátos módon felerősítette az újragondolás igényét és kényszerét Lord Rothermere az 1927-es magyarországi látogatását követően. Az angol politikus és újságkiadó – aki a világháború alatt napilapjaiban megjelentette Masaryk és Beneš írásait, így Csehszlovákia létrejöttének egyik politikai és sajtótámogatója volt – felvetette a békés, kétoldalú megállapodásokon alapuló, a tényleges és valós néprajzi határokra való tekintettel történő területi változtatásokat. Mind a három kisantant ország – különösen a legmagasabb szinten Csehszlovákia – visszautasította az elképzeléseit.

A magyar–olasz kapcsolatokat alapvetően az határozta meg, hogy Olaszország volt az első nagyhatalom, mely nyilvánosan felvetette (1921. április) a Párizs környéki békerend-

szer felülvizsgálatát, s ennek részeként megfogalmazta az „igazságos békét Magyarországnak" követelést is. (Az olasz diplomácia támogatása tette lehetővé a soproni népszavazás megtartását.) A magyar–olasz kapcsolatok egyre sokszínűbbé váltak, és 1927 áprilisában megkötötték a két ország barátsági szerződését.

1934 márciusában aláírták az olasz–magyar–osztrák egyezményt, mely a kölcsönös érdekeltségű kérdésekben előzetes konzultációt írt elő, és támogatta a kereskedelmi kapcsolatok elmélyítését is. A szerződés egyfajta félelmet fejezett ki Németország várható törekvéseivel szemben. 1935 áprilisában Olaszország a nemzetközi színtéren arra az álláspontra helyezkedett, hogy Németország felfegyverkezése után Magyarországot is megilleti a fegyverkezés egyenjogúsítása. 1936-ban megerősítették az olasz–magyar–osztrák egyezményeket, amelyeknek akkor egyfajta csehszlovák és szovjetellenes éle lett. 1938-ban Olaszország az I., majd 1940-ben a II. bécsi döntéssel segítette a magyar területi revíziós törekvéseket. A magyar társadalom széles rétegeiben rokonszenv alakult ki Olaszország iránt. E rokonszenv alapvetően nem a fasizmusnak szólt, hanem a revíziós igények támogatásáért az olasz államnak. (Fiuméről nem esett szó, nemcsak illetlenség, de illúzió is lett volna a kérdés felvetése.)

A német–magyar kapcsolatok alakulása a német belső fejlődés két (az 1933 előtti és a hitleri Németország) időszakában lényegesen eltérően alakult. 1933 előtt Németország főleg gazdasági tekintetben volt jelentős partner, politikai súlya és hatása gyenge volt a magyar törekvéseket illetően. Az 1933 utáni Németország a gazdasági területen túl egyre inkább direkt politikai és hatalmi tényezőként jelent meg Magyar-

országon. (Az 1933 utáni magyar–német kapcsolatokat történetileg minden elemükben negatívan ítélték meg. A magyar történetszemléletben egy időben egyszerre akarták elhitetni „az első és az utolsó csatlós" megközelítést, melyet évtizedek múlva is alig lehetett korrigálni).

A magyar–angol kapcsolatok nem váltak szorossá, bár a magyar uralkodóréteg egy része, több miniszterelnök is, kifejezetten angolbarát politika folytatására tett kísérletet. Angliának nem voltak olyan fajsúlyos érdekei Magyarországot illetően, hogy mélyebben elkötelezze magát.

A magyar–francia kapcsolatokat alapvetően a trianoni békeszerződés létrejöttében játszott francia szerep politikai és történelmi megítélése határozta meg. Franciaország nem tudott kilépni közép-európai törekvései, illetve illúziói hálójából (a kisantant meghatározó támogatójaként a békeszerződésben kialakított status quo megőrzése állt érdekei középpontjában), Magyarország pedig a trianoni görcseiből. 1925-ben a két ország a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elve alapján kereskedelmi szerződést kötött, de ebben a korszakban nem váltak jelentőssé a magyar–francia kapcsolatok. A francia külpolitika Magyarországgal szemben elkötelezetten és tudatosan támogatta Csehszlovákiát, Jugoszláviát és Romániát. Románia és Magyarország viszonylatában szerződéses keretben is kifejezésre juttatta érdekkülönbségeit. Romániával segítségnyújtási kötelezettséget is magában foglaló, Magyarországgal pedig „csak" barátsági és megnemtámadási szerződést kötött (1926. június). Az 1930-as évek elején a francia kormány kísérleteket tett a Duna menti államok együttműködésének fejlesztésére, de Hitler hatalomra jutása után Franciaország lehetőségei minimálisra csökkentek. Mind gaz-

daságilag, mind politikailag rövid idő alatt kiszorult a térségből.

A Szovjetunió és Magyarország államközi kapcsolatait a nemzetközi politikai rendszer átalakulási folyamata, az 1917-től megjelenő, majd 1919 után felerősödő ideológiai szembenállás, a magyar vezető réteg nyílt szovjetellenessége, valamint a magyar belpolitikához való szovjet hozzáállás határozta meg. A magyar–szovjet viszonyt alapvetően megterhelték a magyar uralkodó elitnek a Tanácsköztársaság időszakában a kommunistáktól elszenvedett kollektív és személyes sérelmei, valamint negatív történeti tapasztalata. A két ország viszonyát meghatározta a magyar kormány nyílt kommunistaellenessége. Néha sajátos „csereüzletek" jöttek létre a két ország között. (A Magyarországon letartóztatott kommunisták és a Szovjet-Oroszországban maradt I. világháborús magyar hadifoglyok kérdésének összekapcsolása, illetve cseréje.) Magyarország csak vonakodva ismerte el a Szovjetuniót (1924. szeptember), de a diplomáciai kapcsolatok teljes rendezése belpolitikai okokból elhúzódott. A magyar uralkodó osztály soha nem tudott reálpolitikát folytatni a Szovjetunió irányába.

Az USA és Magyarország közötti államközi kapcsolatok alakulását elősegítette, hogy az USA szenátusa nem ratifikálta a trianoni békeszerződést, hanem 1921 augusztusában különbékét kötött Magyarországgal. Az USA közvéleménye elismerte a trianoni béke egyes igazságtalanságait, de nem támogatta a magyar területi revíziós törekvéseket. 1924 áprilisában a két ország barátsági, kereskedelmi és konzuli szerződést kötött. Az USA – megerősödő izolacionalizmusa, eltérő belső államszervezeti és demokratikus eszményei bázisán –

a két világháború közötti időszakban nem válhatott a magyar érdekek képviselőjévé. A két ország gazdasági kapcsolatai Magyarország szempontjából fontosak voltak. Értékben számolva 1939-ben a magyar behozatalban az USA a hetedik, 1940-ben pedig már a harmadik helyet foglalta el. (Ez sajátos módon nem az államközi kapcsolatok szorosságát mutatja, hanem azt, hogy az európai háborúba még be nem kapcsolódó USA lehetőségei megnőttek.)

A két világháború közötti korszak a nagyhatalmakkal való kétoldalú kapcsolatokon túl olyan szempontból is fontos, hogy Magyarország és szomszédsága ekkor tapasztalta meg, hogy a nagyhatalmi érdekek sok szempontból felülírják egy-egy ország nemzeti érdekeit. Lényegében a kisállamok feje fölött születnek meg a legfontosabb lépések. Erre „mintaértékű" példa a müncheni egyezmény, melyben a négy nagy európai hatalom eldöntötte Csehszlovákia sorsát, és a magyar–csehszlovák, lengyel–csehszlovák tárgyalások megkezdéséről is határoztak.

A korszak elejét Magyarország elszigeteltségben élte meg. A kisantant (1921 márciusától) közös törekvése volt a magyar területi revíziós szándékok megakadályozása. Ausztriát leszámítva a szomszédos államok szinte egyeztetett határtérségi politikát alakítottak ki. Mind a három kisantant ország megkezdte a határ menti erődítéseket (ezek közül a román oldal Károly-vonala vált a legerősebbé és legismertebbé). Az erődítési munkálatok mellett folyamatos betelepítő tevékenységeket végeztek, hogy megváltoztassák a határ menti területek magyar többségét. (Telepes, határőr, gyarmatos falvak hálózatát kísérelték meg létrehozni, egyes határszakaszokon teljes sikerrel.)

A kétoldalú kapcsolatok rendezésében, a normális államközi viszonyok megteremtésében először Ausztriával történt előrelépés, majd a korszak végén Jugoszláviával sor került az örökös barátsági szerződés megkötésére is. A csehszlovák–magyar és a román–magyar kapcsolatok a korszak egészében feszültek maradtak. Felmerültek a korszakban konföderációs elképzelések is, de szinte azonnal le is kerültek a politika napirendjéről (Gyarmati 1997). Magyarország nem kezdett határ menti erődvonal-építésbe, hiszen a trianoni határokat ideiglenesnek tekintette.

7. ORSZÁGMEGSZŰNÉSEK, ORSZÁGALAPÍTÁSOK, ORSZÁGGYARAPODÁSOK ÉS A HÁBORÚ

1938-ban alapvető átalakulások kezdődtek Magyarország szomszédságát illetően. Németország hatása különösen megerősödött az Anschluss után (1938. március 12.), mivel közvetlen szomszédunkká vált, ezáltal teljes gazdasági, politikai és katonai súlyával nehezedett az országra és a magyar külpolitika mozgásterére. Az „új nagynémet egység létrejötte" azt is jelentette, hogy *Ausztria lett az első Kárpát-medencében érdekelt ország, mely még a II. világháború előtt megszűnt.*

Az Anschlussnak rendkívül negatív következményei lettek a burgenlandi magyarságra nézve. Igazából az 1945 tavaszáig tartó rövid, de durva időszak megtörte a kis lélekszámú burgenlandi magyarság nemzeti öntudatát. Ebben szerepet játszott az is, hogy Burgenlandot megszüntették, korábbi területét új módon tagolták be a III. Német Birodalomba. A magyar politikai életben természetesen – ismét csak a mindenütt jelen lévő térképek és a formálisan még hirdetett célok ellenére – szóba sem kerülhetett Burgenland visszaszerzése.

Az 1938. szeptember 29–30-án megszületett négyhatalmi (angol, francia, német, olasz) müncheni egyezmény – Csehszlovákia jelenléte nélkül – döntött a német követelések kielégítéséről, a lengyel–csehszlovák és a magyar–csehszlovák kérdést kétoldalú rendezésre utalta, három hónapos határidőt adott a megállapodásokra. Az egyezmény etnikai többségi elv alapján rendezte Németország területi követeléseit Csehszlovákiával szemben. A Szudéta-vidék német többségű területe a Német Birodalomhoz került.

A müncheni egyezmény „pótjegyzőkönyvében" felszólították Magyarországot és Csehszlovákiát, hogy állapodjanak meg a kétoldalú területi vitákról. A magyar és csehszlovák delegációk 1938. október 9–13. közötti komáromi tárgyalásain nem sikerült semmilyen megállapodást elérni.* Így a kérdéskör visszakerült a müncheni egyezményt megkötő négy nagyhatalom elé. Anglia és Franciaország kivonult a döntőbíráskodásból, rábízta azt Németországra és Olaszországra. (Ezzel a későbbi döntés nemzetközi legitimációja erősen csökkent.) Az I. bécsi döntéssel a Felvidék déli, döntően magyarok lakta része visszakerült az országhoz.

A magyar és a szomszédállami környezet „közös problémája" volt, hogy egymással szemben ugyan ádáz ellenségek voltak, de Németországhoz mind Magyarország, mind szomszédsági környezete – Csehszlovákiát leszámítva – fokozatosan szövetségesként kapcsolódott. Ez meghatározó szerephez juttatta Németországot, kijátszhatta – és többször ki is játszotta egymással szemben – „kis barátait".

* Popély Gyula a tárgyalási jegyzőkönyvek feldolgozásával adott képet a viták meneteléről, az előterjesztett indítványokról, azok elutasításáról: www.nogradhistoria.eu/data/files186782808

Az államválság fokozatosan mélyült Csehszlovákián belül. A szlovákok 1938. október 6-án előbb az autonómiájukat, majd 1939. március 14-én a csehektől való elszakadásukat mondták ki. Kárpát-Ukrajna március 14-én szintén kinyilvánította függetlenségét. Ezekkel a belső döntésekkel *Csehszlovákia nemzetközi jogilag megszűnt. Csehszlovákia lett a második Kárpát-medencében érdekelt ország, mely eltűnt még a II. világháború kirobbanása előtt.*

Magyarország és az újonnan életre hívott Szlovákia (mely az első új állam lett az átalakulás időszakában a Kárpát-medencében) viszonya nem vált jobbá a korábbi magyar–csehszlovák kapcsolatokhoz képest, de alapvetően változott a viszony tartalma. A határváltozások után létrejövő 38 116 km^2 területű, 2,6 milliós Szlovákiában a magyar kisebbség létszáma erősen lecsökkent, az ott maradt mintegy 100 ezer magyar nemzetiségű lakos nagyrészt szórványként élt az új állam területén. Szlovákia 1939 tavaszán 25 éves katonai szerződést kötött Németországgal, melyben a németek védelmükbe vették Szlovákia új államhatárait, vállalták külpolitikai érdekeinek képviseletét. Szlovákia így német bábállamként funkcionált. Belső struktúráinak alakításában Németország volt a példa. Az új szlovák állammal szemben Magyarország már nem léphetett fel újabb területi követelésekkel.

Magyarország 1939 januárjában csatlakozott az antikomintern paktumhoz. (Ez az aktus direkt ideológiai tartalmat adott a magyar külpolitikának.) A magyar politikai vezető réteg szovjetellenessége még a területi revíziót illetően is korlátozó jellegűvé vált. Besszarábia visszakebelezésekor a Szovjetunió felvetette a románokkal szembeni közös fellépés lehetőségét. A magyar politikai vezetés – ideológiai megfon-

tolásokból – nem kívánt a Szovjetunióval együttműködve területekhez jutni. (Tehát a területszerzés lehetősége nem vált minden mást felülíró szemponttá.)

Amikor 1939. március 15–18. között Magyarország egyoldalú katonai lépéssel (német jóváhagyással) megszállta Kárpátalja területét, az akció majdnem totális háborúhoz vezetett Magyarország és Szlovákia között. 1939. március 24-én szlovák repülőgépek bombázták a magyar kézre került Ungvár városát, a magyarok keskeny sávban a „kis háború" keretében (március 23. – április 4. között) tovább „tolták" az új határt. A két ország német nyomásra beszüntette a nyílt ellenségeskedést, áprilisban megállapodott a pontos államhatárokban. Teleki Pál március 18-án jelentette be, hogy az ország egy szakaszon kijutott történelmi határaihoz. Ugyanakkor ez a területgyarapodás nem volt néprajzi alapon alátámasztható. Kárpátalja tekintetében a „történelmi jog" és a természeti földrajzi szükségletek kerültek elő indoklásként. Az akció sikerekor külön értékként hangsúlyozták, hogy ismét van közös lengyel–magyar határ. Az ország ezzel a területi nyereséggel elindult a soknemzetiségűvé válás útján. Új megoldásokat kellett kialakítani a tömbben élő ruszinok közigazgatása érdekében.

Kárpátalja visszaszerzésével létrejött mintegy 300 km hosszban az új magyar–lengyel határ. Az új határ mentén ünnepségeket rendeztek, diadalkapukat állítottak, különösen a magyar oldalon, de a lengyelek is fontosnak tekintették az új határkapcsolatot.

Németország 1939. szeptember 1-jén megtámadta Lengyelországot, szeptember 21-én a németek elérték a szlovák–lengyel–magyar hármas határ térségét. Szeptember 17-én a

szovjet csapatok hátba támadták a szorongatott helyzetben lévő Kelet-Lengyelországot. Szeptember 27-én a támadó szovjet csapatok elérték a kárpátoki magyar határt. A két fél között semmilyen katonai konfliktusra nem került sor. Szeptember 29-én a Szovjetunió és Németország határmegállapodást kötött Lengyelország negyedik felosztásáról. (*Lengyelország lett a világháború alatt első megszűnt, Kárpát-medencében érdekelt ország. Igaz, a területi és népességi érdekeltsége csak minimális és jelképes volt.)* A magyar határ mentén a németekkel csak a Takcsányból és Zemplénoroszból Galíciába vezető műútig lettünk határosak. Az Uzsoki-hágótól a magyar–román határig a Szovjetunió vált az északkeleti szomszédunkká.

A magyar külpolitikát teljesen váratlanul érte a német–szovjet együttműködés Lengyelország felosztásában. A II. világháború kezdetén a magyar vezető elit számára minden korábbinál világosabbá vált, hogy az ideológiai megközelítés és a nagyhatalmi politika nem feltétlenül halad azonos rendezőelvek mentén. Magyarország nem vállalt közvetlen katonai szerepet sem a német–lengyel, sem pedig a szovjet–lengyel katonai konfliktusban, de segítette az országba érkező nagyszámú lengyel menekültet. Rövid időre a közös magyar–lengyel határ a lengyel menekültáradat fogadásának színterévé alakult.

A kiszélesedő II. világháború első szakaszában Magyarország nem vett részt. A „fegyveres semlegesség" dilemmája mögött az a reális felismerés húzódott, hogy a magyar politikai elit számára fontos ideológiai értékek és az ország számára fontos érdekek – a korábbiakban elképzelhetetlen módon – összekeveredtek.

Az országgyarapodások, a határváltozások a politikai vezetés számára új kihívásokat is jelentettek. Az 1939. évi honvédelmi törvény visszahozta a magyar határpolitikába a határsáv intézményét. A törvény maga röviden fogalmaz, de egyértelmű, hogy a határsávban az „állam a korlátlan úr", ott minden különleges intézkedést megtehet. (A törvényt azért nem helyezték hatályon kívül 1945 után, mert jól szolgálta az új rendszer hatalmi törekvéseit is. Ez a törvény szolgáltatott „jogalapot" a határsávból való tömeges kitelepítésekre.)

Az új magyar–szovjet határon három egyvágányú vasútvonal (Csap–Ungvár–Uzsok, Bátyu–Munkács–Volóc, Terebesfejérpatak–Körösmező) ment át. Emellett több járható közút is áthaladt a közös határon. A magyar–szovjet határérintkezések és határon átnyúló kapcsolatok legfőbb pontja Lavocsne vasútállomása lett.

A Szovjetunió szomszédos állammá válása új helyzetet teremtett.* A közös határ alapvetően elválasztó jellegű volt, nagyrészt történeti, a kárpátoki vízválasztón futott. A közvetlen szomszédsági kapcsolat felvetette a kereskedelmi szerződés megkötésének az igényét, a kapcsolatok bővítésének a lehetőségét. Az 1940 szeptemberében aláírt megállapodás a legszükségesebb módon rendezte a két ország közötti gazdasági, közlekedési stb. viszonyokat.

A két ország közötti kapcsolatok javultak, úgy tűnt, hogy van lehetőség a békés egymás mellett élés megvalósítására. 1941. március 22-én a Szovjetunió visszaadta az 1849-ben zsákmányolt szabadságharcos zászlókat, áprilisban „lenyelte"

* Temesy Győző „Az új magyar–német–orosz határvonal" című rövid írásában (1940) elemezte a közös határ sok szempontból furcsa sajátosságait.

Magyarország Jugoszlávia felosztásában játszott szerepét, és kiállítóként részt vett a Budapesti Nemzetközi Vásáron. (A szovjet pavilont meglátogatta Horthy Miklós kormányzó is.)

Magyarország és Románia kapcsolatrendszere a két világháború közötti időszakban a nagyhatalmi érdekek és a magyar területi revíziós igények folyamatos jelenléte mellett módosult. 1940 augusztusában Magyarország jegyzékben fogalmazta meg nyílt területi követeléseit Romániával szemben. A kétoldalú tárgyalások megfeneklettek. Román kérésre döntőbíráskodásra került sor, a II. bécsi döntés eredményeként 1940. augusztus 30-án Magyarország visszakapta Romániától Észak-Erdélyt. A döntés nem oldotta meg, hanem sok területen még bonyolultabbá tette a két ország viszonyát. Erdély egészének megszerzése, illetve az elcsatolt rész visszaszerzése okán mindkettő fokozottabb mértékben kereste Németország kegyeit. Teleki angol jóváhagyást is szeretett volna kapni a területi átrendezéshez, de a háborús viszonyok miatt ezt Nagy-Britannia nem adta meg.

Ennek a területgyarapodásnak alapvető szerepe volt abban, hogy Magyarország 1940 novemberében csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, melyben Németország, Olaszország és Japán elhatárolta az általuk kölcsönösen elismert érdekszférákat.

A szomszédsági változások és a háromszori területgyarapodás után új országhatárok jöttek létre (5. táblázat). A két, még „békés osztozkodásban lévő" nagyhatalmi szomszéd egyszerre jelentett veszélyt Magyarország szempontjából. (A kortársak nagy része csak a szovjet veszélyre gondolt, de voltak, akik súlyos gondnak látták a német szomszédság bekerítő jellegét.)

5. táblázat. A magyar államhatárok hossza a különböző relációkban, 1940-ben, a II. bécsi döntés után

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv (1940)

Közös határreláció	A közös határ hossza (km)
Magyar–német (a volt Ausztriánál)	349
Magyar–szlovák	858
Magyar–német (Kárpátaljánál)	67
Magyar–szovjet	289
Magyar–román	1031
Magyar–jugoszláv	631
Összesen	3225

Olaszország 1939-től erőfeszítéseket tett a magyar–jugoszláv feszültségek feloldására, a két ország viszonyának rendezésére. 1940. december 12-én aláírták a magyar–jugoszláv barátsági szerződést. A szerződés (lényegében egy nagyon rövid politikai cél- és értékkinyilatkoztatás) új alapokra helyezte a két ország viszonyát, és hosszú távú megbékélési lehetőséget hordozott. A szerződés megfelelt mind a pillanatnyi német, mind az olasz érdekeknek. A barátsági szerződést 1941. február 27-én ratifikálták. A tavaszi jugoszláv belső fordulat után újra kiéleződött a két ország viszonya. A szovjet–jugoszláv barátsági szerződés megkötése után Jugoszlávia ismét ellenséggé vált. Április elején a német hadsereg részben Magyarországon keresztül vonult fel Jugoszlávia ellen. (Teleki Pál miniszterelnök figyelmeztető öngyilkossága nem tudta megállítani a folyamatot.) *Jugoszlávia lett a háború alatt a második megszűnt ország a Kárpát-medencében.*

15. ábra. Közép-Európa új államföldrajzi képe 1941. április végén
Forrás: Hajdú (2019)

Horvátország 1941. április 10-én kiáltotta ki függetlenségét, államjogilag, politikailag és területileg is felszámolva a trianoni Jugoszláviát. A 125 ezer km² területű, kb. 7 millió fős Horvátország nem történeti keretei között, hanem sokkal nagyobb területen alakult meg, integrálta Bosznia-Hercegovinát is. Az ország nemzetiségi és vallási összetétele rendkívül bonyolultan alakult. Viszont a magyar–horvát kapcsolatokat nem terhelték súlyos nemzetiségi problémák, mivel mindkét országban csak kisszámú kisebbségük élt. *A Független Horvát Állam lett a háború alatt a második életre hívott új államalakulat a Kárpát-medencében (15. ábra).*

Magyarország csak a trianoni Jugoszlávia formális megszűnése után avatkozott be (április 11.), és vette birtokba történeti területeinek egy részét. A délvidéki területgyarapodás nemzetközi elfogadtatása nem sikerült, mert Anglia már 1939 szeptemberétől hadban állt Németországgal. Nem minden korábbi, délvidéki történelmi magyar terület tért vissza az anyaországhoz. A Bánság jelentős német lakossággal rendelkező részeit Németország szállta meg, és megindult – nem tényleges államformálási céllal, inkább zsarolásként – az új, „Délnémet Állam" kialakításával kapcsolatos, belső német vita. Teleki halála előtt közvetlenül arra kérte Rónai András, hogy dolgozza fel a németek által megszállt terület adatait, hogy fel lehessen készülni a németekkel való vitára (Rónai 1989).

Az „országgyarapodások" időszaka nemcsak a nemzetközi területi és határátrendeződések miatt (16. ábra, 6. táblázat), hanem az országfogalom és az országhatárok képlékenysége miatt is különösen fontos, s nem lábjegyzetben megjelenítendő megjegyzést kíván. A *Magyar Statisztikai Évkönyv 1938* (mely 1939-ben jelent meg) fogalmi és területi folyamatokat értelmező kategóriamegállapításai történetiek: külön kezelte a „Magyarbirodalom", a „Történelmi Magyarország", a „Trianoni Magyarország", és a „Megnagyobbodott Magyarország" fogalmát, illetve statisztikai adatait. A „megnagyobbodás" tekintetében érdekes és következetes a statisztikai évkönyvek fogalomhasználata:

- 1938. november 6–10. között a Felvidék egy része a bécsi döntés alapján visszacsatolt,
- 1939 tavaszán Kárpátalja területe visszatért,
- a kelet-magyarországi és erdélyi terület az 1940. évi augusztus 30-án kimondott II. bécsi döntés alapján visszacsatolt,
- az 1941 áprilisában visszafoglalt délvidéki terület.

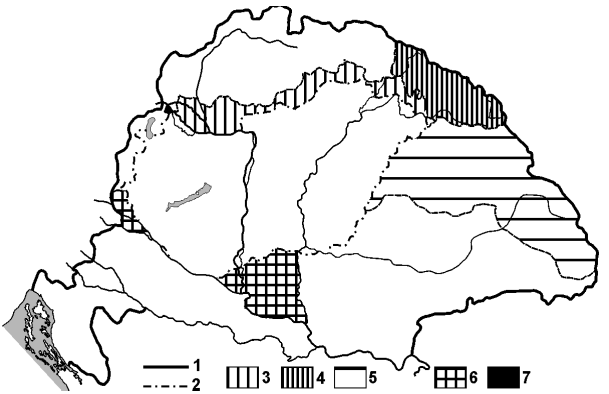

16. ábra. Magyarország a négyszeri országgyarapodás után
Jelmagyarázat: 1) a történelmi Magyarország határa, 2) a trianoni határ, 3) 1938. évi területgyarapodás, 4) 1939. évi területgyarapodás, 5) 1940. évi területgyarapodás, 6) 1941. évi területgyarapodás, 7) 1947. évi területcsökkenés. Szerk. Hajdú Z.

1941 áprilisáig Magyarország sikeresen el tudta kerülni az országgyarapítások potenciálisan negatív nagyhatalmi, nemzetközi következményeit. A Szovjetunió tudomásul vette a változásokat, Nagy-Britannia is csak a jugoszláv konfliktus után függesztette fel a diplomáciai kapcsolatokat, de nem üzent hadat az országnak.

Magyarország legfőbb érdeke az lett volna, hogy kimaradjon a nagyhatalmak háborús konfliktusából, s a fegyveres semlegesség bázisán tartózkodjon attól, hogy háborúba keveredjen olyanokkal szemben, akikkel kapcsolatban – saját logikáját követve – nincsenek semmilyen területi követelései. A Teleki által vallott „megőrzés" és nem a katonai vezetés által szorgalmazott háborúba lépés révén „további gyarapítás és egyben kockára tevés" lett volna a kívánatos út.

6. táblázat. A megnagyobbodott magyar állam területének, népességszámának és belső közigazgatási felosztásának változásai, 1938–1941

Forrás: Hajdú (2005)

Terület	Év	Terület (km^2)	Jelen levő népesség (fő)	Megyék száma	Járások száma
Az ún. megnagyobbodott Magyarország	1938	105 000	10 382 014	31	172
	1939	117 061	11 076 036	34	184
	1940	160 165	13 653 296	44	246
	1941	171 640	14 683 323	44	264

Németország 1941. június 22-én megtámadta a Szovjetuniót. (Magyarország két nagyhatalmi, korábban egymással szerződéseket kötő szomszéd államának brutális katonai küzdelme nemcsak az országot, hanem egész Európát is megdöbbentő módon érintette, és átrendezte a kapcsolatrendszereket. Az angol–szovjet szövetség létrejötte megváltoztatta az erőviszonyokat.) A háború miatt minden téren új helyzet alakult ki Magyarország körül, az ország külpolitikai mozgástere alapvetően leszűkült. Magyarország a kassai bombázásra hivatkozva – melynek körülményei mind a mai napig vitatottak – csatlakozott a Szovjetunió elleni támadáshoz (június 27.). Magyarországnak nem volt területi követelése a Szovjetunióval szemben, sőt a Szovjetunió a hadüzenet elmaradása esetére kilátásba helyezte, hogy Erdély ügyében támogatja a magyar követeléseket. Magyarország ezzel a lépéssel közvetlen hadviselő féllé vált egy olyan globális és kontinentális küzdelemben, melynek kimenetelére érdemi befolyása nem lehetett.

Ugyanakkor az is igaz, hogy 1941 nyarától Németország a hódításai révén valóságos gyűrűbe zárta Magyarországot. Magyarország teljes mértékben kiszolgáltatottá vált Németországgal szemben. A háború alatt a magyar gazdaság szinte szervesen beépült a német hadigazdaság rendszerébe, az új német európai rend keretei közé (Hunke et al. é. n./1942).

A területi változásoknak megfelelően alakultak az ország határai és szomszédsági környezete is. Rövid időn belül államok tűntek fel, majd tűntek el szomszédságunkból. Nagyon furcsa állapot állt elő: lebegő terület, mozgó határok, változó szomszédsági környezet. Az 1942-es időszakra meghatározott „határstatisztika" szerint az ország teljes határainak hossza 3491 km volt, melyből 432 km esett a volt osztrák területek mentén Németországra, 858 km az új Szlovákiára, 356 km a volt magyar–lengyel határ mentén a lengyel főkormányzóságra, 1031 km a román határra, 216 a németek által megszállt Temesközi (Bánság) terület határára, 598 km a horvát határra.

Az egész 1938–1944 közötti időszak legsúlyosabb következményekkel járó lépése Magyarország részéről az volt, hogy hadat üzent a Szovjetuniónak (1941. június 27.), majd minden kétoldalú gond nélkül az Egyesült Államoknak is (1941. december 12.). A világháború alatti „hadüzengetésünk és szerepvállalásunk" minden téren negatív módon befolyásolta az újabb háborús vereség utáni folyamatokat, nemzetközi megítélésünket. Az USA-nak szóló hadüzenet kabarétréfák témájává vált a korabeli Egyesült Államokban. A tengelyhatalmakkal kialakított szövetségi kapcsolatok és elkötelezettségek logikája Magyarország esetében történetileg olyan szerep-, érték-, arány- és mérettévesztéshez vezetett, amit sem a háború során, sem azt követően semmilyen módon nem

tudott feloldani egyik új szuperhatalom irányába sem. (Egyedül Anglia tekintetében volt „visszafogott" a magyar politikai vezetés, így annak kellett hadat üzennie Magyarországnak 1941. december 7-én).

8. A II. VILÁGHÁBORÚS VERESÉGTRAUMA ÉS HOSSZÚ TÁVÚ KÖVETKEZMÉNYEI, 1944–1989/1990

1944. március 19-től Németország ténylegesen megszállta Magyarországot. Bár Horthy kormányzó formálisan a helyén maradt, az államfő lehetőségei a politikai folyamatok befolyásolására eléggé korlátozottá váltak. A magyar kormány nagyrészt csak a németek követeléseit hajtotta végre, az ország valódi szuverenitása megszűnt. Az országhatár lényegében teljesen nyitottá, korlátlanul átjárhatóvá vált a megszálló német csapatok számára.

A háborúból való kilépést szervező Horthy – képviselői révén – 1944. október 11-én előzetes fegyverszüneti egyezményt írt alá Moszkvában a szövetségesekkel, amelyben vállalta, hogy kiürít minden 1937. december 31. után megszerzett területet, beszünteti a hadműveleteket a szovjet csapatokkal szemben, és hadat üzen Németországnak. (Az 1945 utáni folyamatok alapvető, sőt legkényesebb kérdéséről így még Horthy Miklós és kormánya állapodott meg a szövetséges hatalmakkal.) Az október 15-ére időzített kiugrási kísérlet azonban elvetélt, Szálasi Ferenc nyilaskeresztes mozgalma került hatalomra.

1944 őszétől Magyarország a világhatalmi és európai fegyveres küzdelem ütközőterülete lett, a frontvonalak hónapokig az ország területén mozogtak. 1944 szeptemberétől 1945 áprilisáig Magyarország területe hónapokra megoszlott a csökkenő német megszállási és a gyarapodó szovjet „felszabadítási" övezetek között. A mozgó katonai frontok, arcvonalak váltak meghatározó területi jellemzővé. A szovjet zóna fokozatosan nőtt, a német és a velük szövetséges magyar erők aktivitási területe napról napra zsugorodott.

1944 decemberében a Szovjetunió által megszállt területen, történelmi üzenetként Debrecenben létrejött az Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány is, mely hadat üzent Németországnak. 1945. január 20-án pedig – lényegében még a Horthy által kiküldött delegáció által elfogadott feltételekkel – ez a kormány kötött fegyverszüneti szerződést a szövetséges hatalmakkal.

1944–1945 fordulóján így két, eltérő nemzetközi körben elismert törvényhozása, kormánya és hadserege volt Magyarországnak. (Lényegében mindkét kormány a külső katonai jelenléttől függött. Emellett még belső magyar polgárháború is folyt az országban.) A katonailag megosztott Magyarország történelmének egyik legtragikusabb időszakát élte. Az értékek és értéktagadások olyan, részben törvényekben rögzített kavalkádja jött lére, amelyre Magyarország addigi történetében nem volt példa.

Mivel a kiugrási kísérlet kudarcot vallott, Magyarország a háború végén, az I. világháborúhoz hasonlóan, ismét a vesztesek között találta magát. A legtöbb meghatározó nemzetközi tényező negatívan ítélte meg Magyarországot és háborús szerepét. Alapvető különbség volt az I. világháború végéhez

képest, hogy az ország minden tekintetben nagyon súlyos emberi, anyagi és infrastrukturális veszteségeket szenvedett, a városok egy része, különösen Budapest romokban hevert.

A fegyverszüneti megállapodás valójában a korlátozott szuverenitás elismerését jelentette, az egyezményben foglaltak megvalósítására és ellenőrzésére jött létre a Szövetséges Ellenőrző Bizottság. A testület – szovjet vezetéssel – 1947 szeptemberéig, a párizsi békeszerződés ratifikációs okmányainak letétbe helyezéséig működött, s látta el a legfelsőbb hatalom bizonyos feladatait.

8.1. A „LEBEGÉS" BIZONYTALANSÁGAI, 1945–1948

Az 1945 februárjában megtartott jaltai konferencián kialakult a „jaltai világrend", mely alapjaiban meghatározta Európa és benne Magyarország politikai-földrajzi helyzetének, hosszú távú lehetőségeinek peremfeltételeit. Az ország a szovjet megszállási, befolyási övezetbe került. Európa potenciális megosztottságának alapjai már ekkor kialakultak, bár nem nyilvános nemzetközi szerződésben rögzítetten, hanem csak informális – de sokáig minden fél által tiszteletben tartott – szóbeli megállapodásokban.

Ha a korszak Magyarországgal kapcsolatos legutóbbi kutatási eredményeit nézzük, láthatjuk, hogy Magyarország sorsának, helyzetének nemzetközi „kezelése" részben az ország II. világháborúban játszott szerepével volt összefüggésben (Ungváry 2015), részben pedig a győztes nagyhatalmak (Nagy-Britannia, Szovjetunió, USA) egész Közép- és Kelet-Európára

vonatkozó elképzeléseivel, terveivel, továbbá ezeken túl ismét megjelentek a „kis győztesek" igényei is.

A „sakkjátszma" csak részben szólt a demokráciáról, sokkal inkább megjelentek benne az államterületek alakításával kapcsolatos nagyhatalmi elképzelések. A két nyugati győztes hatalom (a franciák ekkor nem játszottak érdemi szerepet) bátrabban fogalmazta meg területi és államhatár-változtatási elképzeléseit a szovjet megszállási zónára vonatkozóan, mivel tisztában voltak azzal, hogy azon belül nem az ő elképzeléseik, hanem a Szovjetunió törekvései lesznek meghatározók. Így az amerikai területi tervek (Romsics 2006) nem képeztek tényleges tárgyalási alapot, inkább csak kinyilatkoztatott elvi alapállást jelentettek. Egészében véve az új helyzetben Magyarországnak most sem volt nagyhatalmi támogatottsága, nagyrészt csak egyszerű „gyalogként" számoltak vele a nyugati és keleti mezőre osztott sakktáblán.

A külső és belső kérdések több szinten is összekapcsolódtak. Ilyennek tekinthetők a magyarországi németek kitelepítésével kapcsolatos potsdami tárgyalások, a csehszlovákiai magyarok kitelepítésével összefüggő nemzetközi „háló", de idesorolhatjuk a szovjet megszálló csapatok magyarországi tartózkodásának nemzetközi jogi kérdéseit is.

1945. április elejére Magyarország teljes területe szovjet megszállás alá került. (Nemcsak Magyarország, hanem a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek is a megszállási zónába estek, így a teljes magyar szállásterület szovjet ellenőrzés alá került.) A szovjet megszállók első intézkedése nyomán szinte válogatás nélkül vittek el embereket (nőket, férfiakat, fiatalokat) „málenykij robot"-ra. Az 1941. évi államterületről a 2010-es években végzett – korántsem teljes

körű – számítások szerint mintegy 800 ezer, egyes becslések szerint pedig akár egymillió magyar került hadifogságba, kényszermunkatáborba stb. a Szovjetunióban. (Kárpátaljáról döntően csak férfiak és fiúk, Erdélyből nők is. Magyarország trianoni területéről a német és német nevű lakosság „kiemelt figyelmet kapott" a kiszállítások során.) A Szovjetunió az új magyar–szovjet határt már 1945 nyarán szinte hermetikusan lezárta, a kiszállítások zárt vagonban folytak főként Románián keresztül.

A Szovjetunió a nyilvánosság előtt következetesen azt hangoztatta, hogy nem kíván beavatkozni Magyarország belső gazdasági-társadalmi rendjébe, de a Vörös Hadsereg jelenléte, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetése és dominanciája önmagában véve is alapvetően befolyásolta a magyar belső fejlődést, és korlátozta a magyar külpolitika mozgásterét.

Az ország egészének sorsát illetően többféle államszerkezeti, államkonstrukciós elképzelések születtek. Az amerikaiak Németország felosztásával kapcsolatos elképzeléseiben új államok (pl. Bécs fővárossal egy Délnémet Államot szerettek volna létrehozni, mely felölelte volna Bajorországot, Badent, Württemberget, Ausztriát és Magyarországot) „jelentek meg", de ezek az elképzelések rövid időn belül kudarcot vallottak, lekerültek a napirendről (Romsics 1998). A Szovjetuniónak nem fűződtek érdekei az általa nem befolyásolható államképződmények létrejöttéhez. Dimitrov elképzeléseiben egy új „Duna Konföderáció" képe, terve (induló formájában Bulgária, Jugoszlávia, Románia összefogásával) bontakozott ki, de a Szovjetunió nem támogatta a megszállása alá került területeken sem a különböző céllal és politikai érdekrendszer

mentén megfogalmazott föderációs, konföderációs kísérleteket. Sztálin egyenként kívánta a kis államokat a Szovjetunió hatalmi körébe vonni.

A szovjet megszállási zónán belül Észak-Erdélyben alakultak ki a legsúlyosabb belső, „vesztesek közötti" összeütközések. A román atrocitások miatt a Szovjetunió egy időre visszavette Észak-Erdély igazgatását.

A magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokat megterhelték a délvidéki magyarellenes vérengzések (Sajti 2015), illetve az azok „feledtetését" szolgáló, Magyarországgal szembeni jugoszláv területi követelések felvetése. A jugoszláv partizánalakulatok önkényesen megszálltak magyar településeket, és azokat Jugoszlávia részeként kezdték kezelni. (Jugoszlávián belül a szovjet katonák nem vettek részt a magyarok elleni tömeges megtorlásokban, az a győztes jugoszlávok „belügye" volt.)

A román békeszerződés előkészítése során 1945 szeptemberétől Magyarországgal kapcsolatban Erdély körül alakult ki vita a győztesek között. Minden érdekelt felet befolyásoltak a háború előtti és alatti tapasztalatok. Az USA inkább hajlott volna a trianoni határok valamiféle korrekciós változtatására (nem a II. bécsi döntés teljes elfogadására), de végül a Szovjetunió álláspontja győzött, Erdély egészében Románia keretei között maradt.

Nemcsak a Szovjetunió és győztes kis szomszédjaink, hanem a nyugati országok politikai köreiben is megjelent az ország II. világháborús szerepének nagyon negatív értékelése. Jelentős politikai erők voltak érdekeltek a „vonakodó csatlós", mások számára az „utolsó csatlós" képének a kialakításában. Ez a kép a szovjetek részéről egyszerre szolgálta a belső pol-

gári erők politikai és történelmi lejáratását, valamint a külső kapcsolatok és a külső országkép negatív befolyásolását. Ez a minősítés a magyar társadalom egy részének önképelemévé vált, és hozzájárult a magyar társadalom belső erkölcsi megroggyanásához. Még tisztességes, nemzeti elkötelezettségű gondolkodók is bizonytalanul kezelték a „kényszerű csatlós" kategóriát.

A külpolitikai orientáció és a belső fejlődés alakulásának kérdései a pártprogramok szintjén eltérő módon vetődtek fel. Az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokat a polgári erőket is tömörítő Kisgazdapárt nyerte meg abszolút többséggel (57%), de a választásokon elért politikai győzelmét a koalíciós kormány nem tudta érvényesíteni sem belpolitikájában, sem a külpolitikában. A választások utáni helyzet jól mutatta a belső erők szűk mozgáslehetőségét, ha törekvéseik nem illeszkedtek egyértelműen a szovjet elképzelésekbe.

A béke-előkészítés során, a szomszédos államokhoz fűződő kapcsolatok alakításakor rövid idő alatt kiderült, hogy Magyarországhoz egyik győztes nagyhatalomnak sem fűződik olyan érdeke, ami miatt minden körülmények között kiállt volna az ország mellett. A vesztes ország senkitől sem kapott elemi érdekei érvényesítéséhez nagyhatalmi támogatást.

Churchill fultoni beszéde (1946. március 5.), melyben megfogalmazta a „vasfüggöny" leereszkedését Stettintől Trieszig, nagyon bonyolult folyamatokat jelzett előre. Churchill jól emlékezett a Sztálinnal 1944-ben kötött területi érdekszféra megegyezésre, melyet a „piszkos fecnin" rögzítettek. A Balti-tenger mentén fekvő Stettin Németország és Lengyelország határpontját jelölte. Triesztet nem a szovjetek, hanem a jugoszlávok „szabadították fel". Az „adriai végpont", Trieszt

1945. május 1-jén került jugoszláv megszállás alá (bár másnap már megérkeztek a kikötővárosba az angol csapatok is). Közép- és Kelet-Európa fővárosai (Varsó, Berlin, Prága, Bécs, Budapest, Belgrád, Bukarest, Szófia) mind szovjet megszállás alatt voltak. Churchill bizonyos értelemben „megelőlegezte" a későbbi folyamatokat, a beszédében foglalt várakozásokat rövid idő alatt igazolta a térség sorsának alakulása. (Trieszt angol nyomásra több lépésben, Belgrád 1948-ban szovjet „kiközösítéssel" kikerült a „szovjet zónából", majd Bécs az 1955. évi államszerződéssel „visszaúszott nyugatra".)

A szomszédos, győztesként elismert (Jugoszlávia, Csehszlovákia), részben pedig a korábban „kiugrott" (Románia), valamint a sajátosan kezelt, az első áldozatnak tekintett (Ausztria) államokkal szemben Magyarország egyértelműen gyenge tárgyalási pozícióba került. Kárpátalja szovjet megszerzésével a Szovjetunió ismét közvetlen szomszédunkká vált. A győztes szomszédokkal szemben sem bátorsága, sem értékalapja nem volt a vesztes Magyarországnak érdekei érvényesítésében, sőt Jugoszlávia kísérletet tett újabb területi módosítások elérésére Magyarország rovására. Magyarország – elsősorban a Szovjetunió miatt – a győztesekkel szemben sok tekintetben alárendelt helyzetbe került. Egyedül a szintén vesztes Románia irányába vetett fel óvatosan – egyre csökkenő nagyságrendű – területi, határ- és népességmódosítási igényeket. Ezek a bátortalan magyar kezdeményezések elsősorban a partiumi területeket érintették. Azonban rövid időn belül kiderült, hogy egyetlen nagyhatalom sem támogatja érdemben a magyar elképzeléseket (Fülöp 2017).

Magyarország és a szomszédos államok közötti kapcsolatokat erősen megterhelték egyes országok belpolitikai

megnyilvánulásai. A csehszlovák kormány 1945 áprilisában közzétett kassai programjában részben a magyar kisebbséget tette felelőssé Csehszlovákia felbomlásáért. (Ez az állítás teljes mértékben alaptalan volt, a felvidéki magyaroknak semmilyen befolyása nem volt a müncheni egyezmény megszületésére.) A „kollektív bűnösség" jegyében a magyar kisebbség szinte a teljes jogfosztottság állapotába került. A Jugoszláviában végrehajtott tömeges kivégzések és leszámolások 1944–1945-ben mintegy 40 ezer (a pontos számok még ma is bizonytalanok) magyar polgári áldozatot követeltek. A romániai magyarellenes vérengzések nem voltak ilyen nagyságrendűek, de Észak-Erdély területén sor került tömeges kivégzésekre.

1945 után a kassai kormányprogramban a magyar nemzetiségű lakosság mintegy kollektív bűnössé vált, s a lakosságcserének nevezett egyezmény alapján megindult a magyar nemzetiségű lakosság erőszakos kitelepítése (Kugler 2000). 1945 után a két ország között kifejezetten rossz viszony alakult ki, nem véletlen, hogy Magyarország északi szomszédjával rendezte utoljára kapcsolatait a kommunista fordulat után is.

A Magyarországról végrehajtott kitelepítések (németek), a formálisan kétoldalú (magyar–csehszlovák) lakosságcseremegállapodásokra támaszkodó, valójában azonban egyoldalú szlovákiai magyar kitelepítések sok vonatkozásban megrontották a lakosságközi viszonyokat is. Olyan társadalmi szomszédságképek alakultak ki, amelyek a későbbiekben megnehezítették a kétoldalú kapcsolatok alakítását.

A gazdaság terén fontos szerepet kapott, hogy a korábbi magyarországi német vállalatok, vagyonelemek a Szovjetunió

tulajdonába kerültek. A jóvátételi kötelezettségek teljesítésében is többnyire a Szovjetunió érdeke dominált. 1946-ban a Szovjetunió kulcspozícióba került a magyar gazdaság több stratégiai ágazatában. A Szovjetunió egyidejűleg lett a magyar gazdaság egyik legerősebb belső és – az államközi gazdasági kapcsolatokon keresztül – külső szereplője.

8.1.1. A magyar béke-előkészítés legfontosabb földrajzi összefüggései

A magyar béke-előkészítés belpolitikai és külpolitikai tekintetben is kedvezőtlen körülmények között ment végbe. Az egyes pártok, illetve személyek által megfogalmazott etnikai alapú határmódosítási igények egyrészt megosztották a magyar belpolitikai életet, másrészt kiélezték a szomszédos államokkal való kapcsolatokat. Senkinek sem lehetett kétsége afelől, hogy a Szovjetunióval szemben Magyarország képtelen a béketárgyalásokon az etnikai határelvet érvényesíteni, így érdemben fel sem vetették azt.

A béke-előkészítés kormányzati felelőse a Külügyminisztérium volt, de a kormányzaton belül szinte minden minisztérium (pl. honvédelmi, földművelésügyi, közlekedési) készített politikai és szakmai anyagokat az ország céljainak és érdekeinek megalapozásához. A Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának munkájába, különösen az erdélyi ügyekre vonatkozóan, bekapcsolódott Rónai András is.

A KÜM keretei között, a politikai osztály béke-előkészítő csoportjában Kertész István (1904–1986) fogta össze a munkálatokat. Kertész hivatásos diplomataként és magasan képzett nemzetközi jogászként vett részt a béke-előkészítő „gondolkodásban". 1945–1946-ban folyamatosan zaklatta a

magyar külügyminisztert, hogy tájékozódhasson a magyar kormány hivatalosan megfogalmazott békecéljairól. Nem kapott egyértelmű válaszokat, mivel a kormánykoalícióban részt vevő pártok, illetve vezetőik nem tudtak egyértelműen megállapodni a közös célokban. Kertész 1946-ban a Párizsba delegált magyar békeküldöttség főtitkáraként tevékenykedett. Személyesen nem fűzött nagy reményeket a területi revízió lehetőségéhez, de legjobb tudása szerint tette a dolgát. Később, már az emigrációban megírt elemzésében (Kertész 1995) egyértelműen úgy fogalmazott, hogy a magyar politikai osztályt, de a magyar társadalom egészét is lényegében „békeillúziók" vezették az 1945–1947 közötti években. Magyarország sorsa a nagyhatalmak egymás közötti alkuiban már nagyon korán megpecsételődött.

Az I. világháború utáni helyzethez képest a földrajztudomány csak járulékos szerepet játszott a béke-előkészítési folyamatban. A két világháború közötti feladatvállalását negatívan ítélték meg az új politikai helyzetben. Lényegében egyedül Rónai András vett részt a földrajztudomány képviselői közül a munkában. Bár Rónainak volt rálátása az 1942/43-ban elkezdődött béketapogatódzásokra, csak 1945 nyarán kapcsolódott be szervezetten a folyamatba. A partiumi határokkal, illetve Erdély autonómiájával kapcsolatos munkái emelkednek ki a korszakból. Mire Rónai Andrást kivitték Párizsba, addigra már aláírták a békeszerződést (Rónai 1989).

Bizonyos értelemben a béke-előkészítés tudományos megalapozását szolgálta a Rónai András vezetésével készült *Közép-Európa-atlasz.* Rónai 1945-ben még háborús viszonyok között, Balatonfüreden szerkesztette az atlaszt. Az volt a cél-

ja, hogy pontos és hiteles ismeretek álljanak rendelkezésre az egész térségről, ha a háború után (biztos volt a németek és szövetségeseik vereségében) ismét ott áll Magyarország a vesztesek között.

A „Dunatáj Mozgalom" Radisics Elemér vezetésével 1945-ben kezdte meg tevékenységét, és 1946-ban már közre is bocsátotta elemzéseinek első eredményeit (Radisics 1946). A kötetben a KSH vezető munkatársai és a korabeli magyar tudomány jelentős alakjai szerepeltek szerzőként. Részt vett a munkálatokban a külügyminisztérium több vezető munkatársa és külpolitikai szakértője is. A földrajztudományt Karl János, Rónai András és Vagács András, a magyar politikai kartográfiát Bacsó Nándor, Szűcs Pál és Takács József képviselték. A szerkesztő a bevezetésben külön kiemelte Rónai András földrajzpolitikai tanulmányainak és hiteles adatainak a jelentőségét.

A Duna-táj földrajzi viszonyainak elemzését Rónai készítette, alapvetően a *Közép-Európa-atlasz* térképeinek és adatainak felhasználásával (1–29. o.). Ugyanakkor a Duna-táj országainak (Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Románia) tételes meghatározásakor és egységes szempontú alapadatainak közlésekor az I. kötetben még figyelmen kívül hagyták a Szovjetuniót, bár régi és új területeinek egy része szerepelt a korábban készült és megjelent ábrákon. (A szövegben utalás történik arra, hogy Kárpátalja kivált Csehszlovákiából, Bukovina és Besszarábia visszatért a Szovjetunióhoz, de az ábrákon még Nagy-Csehszlovákia és Nagy-Románia szerepel, mivel azok a *Közép-Európa-atlasz*ból kerültek át a kötetbe.)

A kötet nem tett javaslatokat határok módosítására vagy fenntartására, de egész szemléletéből sugárzik, hogy a térség

minden téren annyira bonyolult, hogy a békeszerződésekben kölcsönös megértésre és engedményekre lenne szükség. Különösen vonatkozik ez a bemutatott nyelvi, vallási és kisebbségi struktúrák figyelembevételére. Radisics Elemér mindenütt a térség nemzetei közötti megbékélés szükségességét hangoztatta.

Gyöngyösi János külügyminiszter 1946. augusztus 24-én a békekonferencián elmondott beszédében foglalta össze a területi korrekcióra vonatkozó magyar javaslatot. Kifejtette, hogy a magyar kormány elsősorban a kétoldalú kapcsolatok keretében szerette volna rendezni Romániával a területi és határkérdést, de Románia ezt elutasította. A magyar külügyminiszter a Külügyminiszterek Tanácsát arra kérte, hogy szólítsák fel Romániát a tárgyalásokra, és ha a tárgyalások nem vezetnek eredményre, küldjenek ki egy bizottságot a helyzet megismerésére. 22 ezer km² terület Magyarországhoz csatolására tett javaslatot, mondván, hogy így lehet a legjobban biztosítani a két nép barátságát. Érdekes volt az a megjegyzése, hogy „így Románia határain belül kb. ugyanannyi magyar maradna, mint amennyi román magyar területre kerülne". Úgy vélte, hogy a kiegyenlített nemzetiségi lélekszám alapján lehetne megoldani mindkét országban a nemzetiségi kérdést, létrehozni a területi autonómiákat.

Csehszlovákiával szemben nem fogalmazott meg egyértelmű területi követelést és határmódosítási igényt, de szóvá tette, hogy a lakosságcserének nevezett folyamat aránytalan. Csehszlovákia a magyarokat hátrányosan kezeli, „…részben Magyarországra akarja kitenni, részben pedig egyszerűen el akarja őket tüntetni azzal, hogy beolvasztásra kényszeríti őket".

1947. február 10-én Magyarország végül is egy legyőzött állammal szemben „szokásos" békeszerződést írt alá Párizsban, mely az ország területét a pozsonyi hídfővel tovább csökkentette. A békeszerződés megfelelt a győztes nagyhatalmak érdekeinek, és kielégítette a szomszédos államokat is. Az osztrák megszállási feladatok biztosítása érdekében a Szovjetunió csapatokat állomásoztathatott Magyarországon.

Magyarország helyzetének változásában meghatározó volt a győztes koalíció felbomlása, illetve a köztük lévő ellentétek hidegháborús jellegű kiéleződése. Az 1947 márciusában meghirdetett Truman-doktrína – a Szovjetunió bekerítéséről és a kommunizmus feltartóztatásáról – szándékaival ellentétben sajátos módon felgyorsította a Szovjetuniótól való magyar függés kialakulását. A Magyarország státuszával kapcsolatos szovjet elképzelések bizonytalanságát felváltotta az egyértelmű elkötelezettség és függés kialakítására irányuló törekvés.

Az 1947. márciusi parlamenti külpolitikai vitában kiderült, hogy a magyar politikai pártok alapvetően megosztottak a külpolitikai orientáció kérdésében. A többség úgy ítélte meg, hogy a Szovjetunió és a nyugati hatalmak világpolitikai törekvései „a fejünk felett" mozognak, az országnak nincs reális lehetősége a folyamatok befolyásolására. Az új világpolitikai helyzetben egyszerre merült fel a „hídszerep" – hogy Magyarország valamiféle közvetítő legyen a „Kelet" és a „Nyugat" között –, valamint az ország „örökös semlegességének" kinyilvánítására és törvénybe iktatására vonatkozó igény, továbbá a baloldali pártok részéről a Szovjetunióhoz fűződő viszony elmélyítésének szándéka.

A Marshall-terv 1947. júniusi meghirdetésekor az ország sem bel-, sem pedig külpolitikai tekintetben nem volt már

abban a helyzetben, hogy elfogadhassa az amerikai segítséget. A döntés mögött egyértelműen szovjet politikai nyomás húzódott meg.

Az 1947. augusztusi választásokon a Magyar Kommunista Párt lett a legtöbb mandátummal rendelkező párt (a kékcédulás csalás miatt a tényleges arány nem ítélhető meg pontosan), de egyedül nem vált kormányzóképes erővé, így nem kapott felhatalmazást arra, hogy az ország külső orientációját és belső fejlődésének az irányait kizárólagosan meghatározza. A koalíciós kormányzás továbbra is érvényben maradt, de kommunista politikai dominanciával.

1947 őszén a Szovjetunióban megalkották a két világrendszer teóriáját (Zsdanov-doktrína), mely a világ mindenre kiterjedő megosztottságát modellezte. Zsdanov az „imperialista tábor" vezető erejeként az USA-t, míg a „szocialista béketábor" vezetőjeként a Szovjetuniót határozta meg. Szerinte a kialakult világpolitikai helyzetben minden államnak választania kellett, hogy mely táborhoz csatlakozik. Magyarországnak igazi választási lehetősége a szovjet megszállás miatt lényegében nem volt.

A Jugoszláviával megkötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírásával (1947. december) megindult a szomszédos országokkal való viszonyok általános rendezése. A magyar–jugoszláv kapcsolatok fejlődtek a leggyorsabban a szomszédos államok közül. Többekben felmerült, hogy a jugoszláv kapcsolatok valamilyen alternatívát jelentenek a Szovjetunióval szemben is.

A Romániával (1948. január) és a Szovjetunióval (1948. február) aláírt barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés külpolitikai tekintetben eldöntötte

az orientációs vitát. Magyarország a szomszédos államokkal olyan szerződéses viszonyra lépett, amely egyértelmű térbeli és társadalmi elkötelezettségeket hordozott.

A legnehezebben Csehszlovákiával sikerült az új „szövetségi viszony" rendezése. Csak 1949 áprilisában – szovjet nyomásra – írta alá a két ország a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést.

1948 nyarára tulajdonképpen befejeződött a belső hatalmi küzdelem. A Szovjetunió támogatását élvező baloldali pártok, – elsősorban a Magyar Kommunista Párt – minden tekintetben kulcspozíciókhoz jutottak, majd a létrejövő Magyar Dolgozók Pártja már hatalmi monopólium alapján határozta meg az ország sorsának további alakulását.

1948 nyarától fokozatosan kiéleződött a Szovjetunió és Jugoszlávia viszonya. Ennek a magyar–jugoszláv kétoldalú kapcsolatokra gyakorolt hatása azonnal, szinte lenyomatjelleggel jelent meg. Innentől kezdve egyértelművé vált, hogy a Szovjetunió minden tekintetben dominálja a kialakuló szövetséges országok külpolitikáját, megszabja mozgásterüket. A magyar–jugoszláv határon évekre háborús pszichózis alakult ki, egymást érték a kisebb határincidensek. Jugoszlávia 1948 nyarán kiszakadt a szovjet befolyási övezetből, önálló kül- és belpolitikát folytatott. A magyar–jugoszláv határon szó szerint leereszkedett a vasfüggöny (drótkerítések, aknamezők), sőt jelentős határ menti és mélységi erődítési munkálatok is elkezdődtek. *Magyarország először épített erődrendszert a trianoni határok mentén, elvileg azok megvédése céljából.*

8.2. MAGYARORSZÁG ÉS SZOMSZÉDSÁGA A KÉTPÓLUSÚ, MEGOSZTOTT VILÁG KERETEI KÖZÖTT, 1949–1990

A korszak egészét, lényegi folyamatait és fordulópontjait az USA és a Szovjetunió szembenállása határozta meg (Benkes 1999, Bernek szerk. 2002, Fischer 1996). Ugyanakkor az egész „kétpólusú korszak" maga is több belső szakaszra tagolódott, a globális világhatalmak kapcsolatában nyílt hidegháborús és enyhülési időszakok különíthetők el. A hidegháború klasszikus időszakában a kialakuló két szövetségi rendszer egymás közötti viszonyát a nyílt fenyegetések jellemezték. Mind Európában (1949: a NATO létrehozása, Németország kérdése), mind az ázsiai térségben (Kína, Korea) az 1950-es évek elejére kiéleződött a két globális nagyhatalom viszonya, illetve durván megjelent eltérő törekvéseinek rendszere.

A két „szuperhatalom" viszonyrendszere globálisnak minősíthető (Ázsiában, Afrikában, Latin-Amerikában is jelen volt a versengésük), de meghatározó „érintkezési és érdekfelületük" a hidegháború teljes időszakában Európát fogta át. Ha Európa hidegháborús történetének bármelyik konfliktusa (berlini válságok 1948-tól, lengyel válság 1953, az 1956-os magyar forradalom, az 1968-as csehszlovák válság stb.) ténylegesen „forróvá vált volna", az azonnal és visszavonhatatlanul újabb világháborút robbantott volna ki.

8.2.1. A „táborok" és rendszerhatáraik Európában, 1949–1990

Magyarország helyzete, pozícióinak alakulása, a „béketábor" külső határának, az ország államhatárainak funkcionális

szerepe és annak folyamatos változásai csak a „blokklogika" alapján érthetők meg még akkor is, ha első megközelítésben a kiindulópontunk esetleg túldimenzionáltnak tűnik. A „béketábor" zártságra való törekvése (1948–1953 között szinte tényleges zártsága), egyeztetett külpolitikai kényszerei Magyarország számára megszabták a mozgásteret. Magyarország csak egyszer, 1956-ban vált igazán a globális ellentétek egyéni szereplőjévé. (A világpolitikai színpadon, az ENSZ-ben, 1963-ig napirenden volt valamilyen formában a magyar kérdés.)

A szabad világ 1949-ben létrehozta az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét (NATO), mely önmagát politikai és védelmi szervezetként határozta meg, s döntő katonai erejét az USA képviselte. (Alapító tagjai: USA, Kanada, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Izland, Luxemburg, Norvégia, Olaszország, Portugália. 1952-ben Görögország és Törökország csatlakozott a szervezethez.) Az NSZK 1955-ös felvétele a szervezetbe szovjet megítélés szerint felrúgta a II. világháború után kialakult „rendet" (Németország négyhatalmi megszállása és ellenőrzése). Az USA és a Szovjetunió európai politikai és katonai szembenállásának fő „arcvonala" a két Németország határa, illetve Berlin lett.

Ebben az időszakban a politikai, gazdasági és katonai törekvések szervesen összekapcsolódtak. A nyugati országok már 1948-ban létrehozták a COCOM intézményét, amely a magas műszaki, technológiai szintet képviselő termékek keleti forgalmazásának tilalmát, illetve ellenőrzését jelentette. A szovjet befolyási övezetben 1949-ben először a gazdasági kapcsolatok nemzetközi szerződésbe és szervezetbe foglalására került sor, létrejött a KGST (1949. január 20.) mint a szocialista országok (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország,

Magyarország, Románia, Szovjetunió) gazdasági együttműködésének a szervezete. (Később csatlakozott a KGST-hez Albánia és önálló államként való megalakulása után az NDK.) A gazdasági kapcsolatokat funkcionálisan az jellemezte, hogy a kisebb országok külön-külön, bilaterális kapcsolatrendszerben fűződtek rá a szovjet gazdaságra, egymás közötti kapcsolataik pedig lényegesen kisebb súlyúak voltak.

1953. március 5-én meghalt Sztálin, s ennek következtében jelentős átrendeződés játszódott le a Szovjetunió bel- és külpolitikájában. A belpolitikában a proletárdiktatúra enyhülése következett be, a külpolitikában a nemzetközi feszültség csökkentésére törekedtek.

1955. május 14-én létrejött a Varsói Szerződés (alapító tagjai: Szovjetunió, Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia). 1956 januárjában a Nemzeti Néphadsereg megteremtése után az NDK is taggá vált. (Albánia a szovjet–kínai viták miatt 1961-ben felfüggesztette tagságát, majd 1968-ban kilépett a szervezetből). A Varsói Szerződés egypólusú katonai szervezet volt, a Szovjetunió minden katonai szegmensben dominált. Egyedül a Szovjetunió volt atomhatalom a tagok között. Viszont a szervezetre területi okokból szüksége volt, hiszen Németországban megszálló hadsereget állomásoztatott. Ausztriából kivonulva pedig Magyarországot a szövetségi rendszerébe integrálva tudta nemzetközileg a legegyszerűbben „legitimálni" a hadseregének magyarországi jelenlétét. Magyarország a délnyugat-európai stratégiai irány tagjaként Olaszország irányába képezett hadműveleti kiindulópontot.

Az 1956-os forradalom időszakában, november 1-jén, Nagy Imre, az ország miniszterelnöke és külügyminisztere egyolda-

lúan kinyilvánította Magyarország semlegességét és a Varsói Szerződésből való kilépését. Kérte az ENSZ és a négy nagyhatalom hozzájárulását ehhez a döntéshez. A Szovjetunió nem tartotta legitimnek a bejelentést, hatalmas katonai erőt felvonultatva leverte a forradalmat, és a korábbi jelenléténél nagyobb erőkkel szállta meg az országot.

Kelet-Közép-Európa államainak politikai-földrajzi környezete alapvetően nemzetközileg meghatározott volt, de az egyes országok hosszabb távon sajátos és egyéni vonásokat is hordoztak (Enyedi 1978). Ezek a vonások részben eltérő történeti fejlődésükből, részben a mindenkori kisállami politikai vezetés tudatos törekvéseitől függően is alakultak. A szomszédsági környezetünk 1948 után korántsem volt minden téren homogén (7. táblázat).

7. táblázat. Magyarország és szomszédjai, 1950
Forrás: Hajdú (2019)

Ország	Terület (ezer km²)	Népesség (millió fő)	Népsűrűség (fő/km²)
Magyarország	93,0	8,5	92
Ausztria	83,8	7,0	83
Csehszlovákia	127,8	13,2	103
Románia	237,5	17,5	74
Jugoszlávia	255,0	17,8	70
Szovjetunió	22 403,0	200,2	9

A megalakuló KGST a szervezet szintjén autarchiában gondolkodott, tervezett és részben fejlesztett, hiszen napirenden volt a III. világháborúra való készülés. A szövetségi szintű

önellátásra való törekvés mellett megjelent a döntően belső ellátásra való törekvés is majdnem minden kis szocialista ország esetében. A háborúra való készülés a gazdaságban olyan strukturális deformációkhoz vezetett, amelyek meghatározták az államszocializmus egész időszakát.

A KGST megalapításával és a Varsói Szerződés aláírásával kialakult az az intézményi rendszer, amely évtizedekre meghatározta a közép- és kelet-európai térségen belüli folyamatokat. Magyarország részesévé vált a „szocialista tábornak", azon belül pedig kapcsolati rendszerében a Szovjetunió volt a meghatározó. A szovjet–amerikai kapcsolatok hullámzásai közvetlenül, szinte mechanikusan érintették a kisebb országok és az USA viszonyát is.

Nyugat-Európában a politikai, katonai és a gazdasági integrációs pályák, terek részben elváltak egymástól, bár minden területen volt köztük együttműködés. A szűkebb értelemben vett gazdasági együttműködés vonalán 1957-től a „Közös Piac" tett szert meghatározó pozícióra. (Az alapító „hatok" köre szakaszosan bővült az 1970-es, 1980-as és 1990-es években, míg 2002-ben „Európai Unió"-ként fogalmazták magukat újra.)

Az enyhülési folyamat, az európai kollektív biztonsági törekvések mindenben megfeleltek a magyar érdekeknek. A helsinki zárónyilatkozat elfogadása 1975-ben kedvező feltételeket teremtett a magyar külpolitikai mozgástér tágítására. (Sajátos módon az európai szintű megállapodás aláírása Romániával tovább rontotta az állam- és pártközi kapcsolatokat. A román vezetés – feltehetően a kiéleződő belső gazdasági nehézségek miatt – tudatosan félreértette és -magyarázta Kádár János Helsinkiben elmondott beszédét.)

A szovjet–amerikai kapcsolatok elhidegülésekor (1979 után) Magyarország egyfajta közvetítő szerepet töltött be a Kelet–Nyugat közötti kapcsolatokban. Magyarországnak elemi érdeke fűződött az enyhülési folyamathoz, az európai biztonsági és együttműködési folyamat kiszélesedéséhez és elmélyüléséhez. Az ország gazdasági, pénzügyi és politikai kapcsolatai még jobban kinyíltak a nyugati országok felé. (Magyarország „saját válsága" gondozása érdekében vált a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap tagjává 1982-ben. A két szervezet ettől kezdve teljesen „átlátta" a magyar gazdasági és pénzügyi folyamatokat.) A szovjet–amerikai viszony hullámzásai az 1980-as években még negatívan befolyásolták a magyar–amerikai kapcsolatokat, de már nem „lenyomat jelleggel".

Az afganisztáni beavatkozás után egyre nyilvánvalóbbá vált – ami addig sem lehetett titok a kisebb szocialista országok vezetői számára –, hogy a Szovjetunió vezetése elsősorban saját geopolitikai céljai és értékrendje alapján cselekszik, s kevés figyelmet fordít saját szövetségesei rövid és hosszabb távú érdekeire. A szovjet–amerikai kétoldalú viszony kiélezését és annak negatív gazdasági hatásait elsősorban a kisebb szocialista országok szenvedték meg.

Az amerikai technológiai és űrfegyverkezési verseny (fegyverkezzük halálra a Szovjetuniót) elérte célját, egy sokkal kisebb gazdasági teljesítményből a Szovjetunió nem tudta fenntartani az egyensúly szintjét. Európai szövetségeseitől pedig nem vonhatott el erőforrásokat fegyverkezésre, hiszen a legnagyobb (Lengyelország) is folyamatos belső gazdasági, társadalmi és politikai válsággal küszködött az 1980-as években. A Szovjetunión belül a társadalmi, gazdasági, politikai – s különösen a nemzetiségi – kérdések is kiéleződtek.

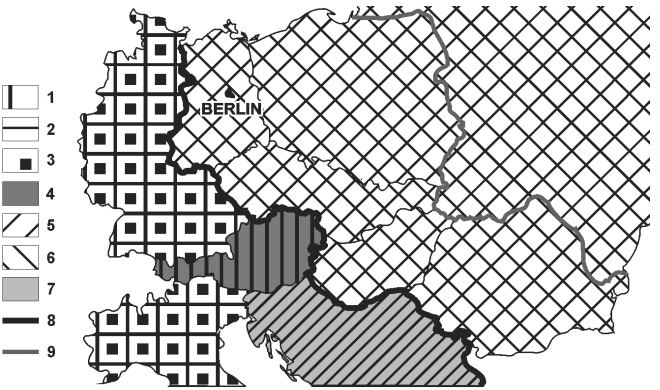

17. ábra. Magyarország rendszerspecifikus területi illeszkedése, 1989
Jelmagyarázat: 1) tőkés ország, 2) EGK-tag, 3) NATO-tag, 4) semleges ország, 5) KGST-tag, 6) a Varsói Szerződés tagja, 7) el nem kötelezett szocialista ország, 8) a vasfüggöny, 9) a szocialista vasfüggöny a Szovjetunió felé. Szerk. Hajdú Z.

Az 1980-as évek még a nagy hadgyakorlatok, a katonai képességek szövetségi szintű reprezentációjának időszaka volt. A katonai részstruktúrák hordozták, jelenítették meg a legegyértelműbben és a legkövetkezetesebben a „tábor egységét". A légierőknél alkalmazott „barát–ellenség" felismerési és követési rendszerek egyértelműsítették, szinte automatizálták az adott szövetség szempontjából az „ellenséget". A szövetségi szintű határokat földön, vízen és levegőben egyaránt védelmi falként őrizték katonailag (17. ábra).

A szocialista vasfüggöny fogalma magyarázatot kíván: a Szovjetunió új nyugati államhatárai 1945-ben alakultak ki a Balti-tengertől a Fekete-tengerig. A háború után az ország szigorú határpolitikát folytatott, nem volt érdekelt a lakos-

ságközi kapcsolatok újraalakításában. A szovjet vezetés félt a baráti országokból jövő lakossági „fellazítástól" is. 1968 után a csehszlovák beavatkozás miatt tudatosan korlátozták a Csehszlovákiából jövő lakossági mozgások lehetőségeit. 1980-ban az SZKP KB Politikai Bizottsága rendelte el a lengyel turizmus jelentős csökkentését.

A szovjet vezetés 1985-ben nemcsak felismerte, de lényegében „be is ismerte", hogy a drága, magas technológiájú, „csillagháborús" fegyverkezési versenyt nem képes finanszírozni (permanens belső gazdasági–ellátási válsággal nézett szembe), így belső átalakításokra kényszerült. A Gorbacsov által meghirdetett két cél (glasznoszty – nyitottság, peresztrojka – átépítés) egyidejű megvalósítása lehetetlennek bizonyult. 1985 után fokozatosan a felszínre került a Szovjetunió történetének minden bűne, az „integrált" kis nemzetek tragédiája, a sértett ukrán nacionalizmus, de még az oroszok is neheztelve viszonyultak a Szovjetunióhoz, mondván, ők tartották el a többieket, azért maradtak relatíve szegények.

Az afganisztáni háborúnak a legsajátosabb vetülete az volt, hogy kiderült, még egy hosszú, közös szárazföldi határral rendelkező szomszédos országban sem képes a szovjet hadsereg hatékony és eredményes fellépésre. A kivonulás nagyjából rendezetten zajlott le, de a vereség kezelésének társadalmi, politikai, katonai megemésztése, feldolgozása csak nagyon lassan ment végbe.

8.2.2. Magyarország a szovjet szövetségi rendszerben (Egy megszállt ország korlátozott szuverenitása)

A rövid folyamatelemzés, a „rendszerkörnyezet" bemutatása után meg kell állapítanunk, hogy Magyarország korszakon

belüli pozícióit a szovjet szövetségi zónához való tartozás határozta meg alapvetően. Magyarország döntően a szövetségi rendszeren keresztül kapcsolódott be a nagypolitikai folyamatokba. Ugyanakkor nem lehet lebecsülni a szélesebb összefüggések hatásait sem, hiszen az 1960-as évek közepétől az ország fokozatosan és tudatosan építette „táboron kívüli" kapcsolatait is. A gazdasági, majd politikai kapcsolatok fejlődésének lettek belső társadalmi hatásai is. A szomszédsági környezet, a szomszédsági határok jelentették a szűk értelemben vett „határhelyzetet".

A kétpólusú világ korszakában a magyar államközi kapcsolatok, nemzetközi folyamatok nem képeztek minden tekintetben „eleve elrendelt" tartalmat. A hosszú korszakot több időszakaszra kell tagolnunk. Legalább négy szakasz (1948–1956, 1957–1963, 1964–1985, 1986–1990/91) különíthető el. Mindegyik szakasznak voltak sajátos tartalmi vonásai, megjelenési formái is. Minden szakaszban meghatározó kérdés volt a Szovjetunióhoz való viszony alakulása. Az egyes szomszéd országi relációk nem mindig mozogtak az általános tendenciáknak megfelelően.

A szocialista szövetségi rendszer kiépülése és megkérdőjelezése Magyarországon, 1948–1956

Az 1948-ban bekövetkezett, belső kommunista politikai fordulat után az ország politikai földrajzi helyzetét alapvetően a szocialista szövetségi rendszerhez való tartozás határozta meg (bár Jugoszláviát időnként – különösen 1948 nyara és 1953 márciusa között – nem tekintették „rendes" szocialista országnak).

A Magyar Néphadsereg és az ÁVH politikai tisztjeinek képzését szolgáló kétkötetes „ideológiai alapvetés" (Anon.

1952) sajátosan értékelte szomszédsági viszonyainkat. Úgy vélték, hogy Ausztria és Jugoszlávia esetében „a két utóbbi állam kormánya a fasizmust honosítja meg az országban és teljes mértékben függ az imperialista agresszoroktól" (Anon. 1952, 128. o.) A részletes ország-összefoglalók esetében ehhez hasonló durva (ténylegesen valótlan) megfogalmazások jelentek meg. (Bécs és Ausztria egy része 1955-ig szovjet megszállás alatt volt).

A Szovjetunió határairól a következőket vélik fontosnak és igaznak: „Európai határai nyitottak. Itt érintkezik a legtöbb európai népi demokratikus országgal, köztük *a Szovjet Hadsereg által felszabadított hazánkkal. Országunk számára döntő fontosságú előny ez a 118 km hosszú közös határ.* Szocializmust építő népköztársaságunk számára nagy politikai és katonai biztonságot jelent. Gazdasági és kulturális kapcsolataink szorosabbra fűzését is jelentékenyen megkönnyíti a Szovjetunióval való közös határ" (Anon. 1952, 195. o.). Ez az értékelés is jelentős torzításokat tartalmazott, s nem szólt a szovjet oldalon kiépített kettős drótkerítésről, magaslesekről, a szocialista vasfüggönyről.

A szocializmus építése során elkövetett bűnök feltárása és a hibák korrekciója elindult ugyan 1953-ban Magyarországon, de felemás módon történt. A magyar társadalom számottevő része 1956 októberében szembefordult a kialakult struktúrákkal, a korábbi gyakorlattal, illetve a Szovjetuniótól való korlátlan és egyoldalú függéssel. Az 1956. októberi magyar forradalom teljes mértékben magában hordozta a magyar társadalom 1945 utáni differenciált fejlődésének, új érdekviszonyainak következményeit. A társadalom jelentős része felsorakozott a forradalom értékrendje mögött, ugyanakkor

ténylegesen léteztek olyan társadalmi erők, csoportok is, melyek érdekeltek voltak a fennálló rend védelmében. Az ország külpolitikai orientációja tekintetében a Varsói Szerződésből való kilépés és a semlegesség kinyilvánítása jelentette a leglényegesebb változást. A magyar társadalom nagyobb része támogatta az új külpolitikai törekvéseket, de a kinyilatkoztatáson kívül nem állt rendelkezésére semmilyen erő és lehetőség döntésének érvényesítéséhez.

A forradalomból kifejlődő, rövid ideig tartó fegyveres szabadságharc, a szovjetellenes katonai küzdelem katonai szempontból reménytelen volt, politikai, erkölcsi tartalma és üzenete viszont messzire hatónak bizonyult térben és időben egyaránt. A magyar társadalomnak meg kellett élnie, hogy a Nyugat tétlen maradt, szóbeli biztatásokon és humanitárius segélyen kívül a forradalom nem kapott érdemi segítséget. A szabad világ tartotta magát a „jaltai játékszabályokhoz".

Ha megnézzük az 1949–1957 közötti külkereskedelmi forgalom alakulását, illetve területi megoszlását, megállapíthatjuk, hogy az általános világpolitikai helyzetnek megfelelően az európai és szomszédsági meghatározottság vált alapvetővé a Szovjetunió szerepe miatt. (Azt is meg kell jegyezni, hogy 1957-ben Magyarország behozatali kapcsolatban állt 53, kiviteli kapcsolatban pedig 104 országgal.)

Nyugati kiközösítettség, keleti odafigyelés, belső diktatúra és konszolidáció, 1957–1963

Az 1956. novemberi szovjet katonai beavatkozás után olyan társadalmi ellenszenv alakult ki a Szovjetunióval szemben, ami hosszú időn keresztül meghatározta a magyar társadalom nagyobb részének belső, nyilvánosan ki nem fejezhető,

rejtett szovjetellenességét. Ugyanakkor a viszonylag gyors belső politikai-hatalmi konszolidáció nem érthető meg a nélkül a csalódás nélkül, amelyet a Nyugat 1956-os szereplése és annak negatív megítélése váltott ki a magyar társadalomban.

A „magyar kérdés" ENSZ-ben való felszínen tartása valójában nem jelentett igazi külső nyomást az 1957–1958 közötti durva, nyílt és véres leszámolásokat végrehajtó diktatúrára. Az elnyomás a fizikai és jogi leszámolások után fokozatosan enyhült. A belső helyzet egyfajta konszolidálódása teremtette meg a Kádár János nevével jegyzett rendszer nyugati elfogadásának lehetőségeit. Az 1960-as évek elejétől fokozatosan megindult a korábban megszűnt vagy befagyasztott államközi kapcsolatok rendezése az európai tőkés államokkal (Franciaország, Nagy-Britannia).

A szovjet–magyar kapcsolatokban a közvetlen és nyílt katonai megszállás volt az „irányadó", de részben Hruscsov személyiségének köszönhetően, részben a kibontakozás elősegítésének igényéből adódóan fokozatosan teret engedtek a belső helyzetből fakadó mozgások tágításának. A gazdasági kapcsolatok Magyarország nyugati elszigeteltsége miatt is erősödtek.

A „testvérországok" is levonták a magyar forradalom tapasztalatait a maguk szempontjából. Azokban az országokban, ahol jelentős számú magyar kisebbség élt, fokozódott a magyar népesség ellenőrzése, tovább erősödtek a közös határok mentén a magyar többségű területek etnikai homogenizálásának megtörésére irányuló betelepítések. A kádári vezetés ilyen körülmények között nem volt abban a helyzetben, hogy szóvá tegye a magyar kisebbség helyzetének negatív alakulását a szomszédos országokban, sőt Nagy Imre és

társainak romániai fogva tartása miatt politikailag lekötelezettje is lett az akkori román vezetésnek. 1961-től fokozatosan enyhült a belső diktatúra, 1963-ra bekövetkezett egyfajta belső konszolidáció, a társadalom „tudomásul vette" a külsőleg meghatározott új belső realitásokat.

Az osztrák–magyar határon sor került az 1956-ban több szakaszon „átjárhatóvá tett" nyugati vasfüggöny helyreállítására, az aknamezők újratelepítésére. A döntést az MSZMP Politikai Bizottsága hozta meg. A határon átnyúló forgalom minimalizálódott ismét, csak a legszükségesebbre szorítkozott. Az 1960-as évek elejétől kezdődött egyfajta személyforgalom-növekedés.

A magyar–jugoszláv államközi kapcsolatok kényessé váltak 1956 után, a határőrizet szigorú maradt, de egyik oldal sem generált az 50-es évek elejéhez hasonló konfliktusokat, nem kezdődött újra a „lánccsörgetés". Ezen a szakaszon nem került sor az aknamezők újratelepítésére. A határon átmenő személyforgalom az 1960-as évek elejétől növekedésnek indult.

A „legvidámabb barakk", 1964–1985

Az 1960-as évek közepétől lényegében kialakult a megváltoztathatatlannak látszó szocialista rendszer egyfajta belső elfogadottsága. Az 1968-as gazdasági reformkísérlettől kezdve a magyar folyamatok nemzetközi megítélése erőteljesen megváltozott. Nyugaton egyre pozitívabban, keleten pedig egyre inkább fenntartásokkal kezelték a magyar törekvéseket. A magyar politikai vezetés folyamatos „magyarázkodásra" kényszerült a belső gazdasági reformok miatt, ugyanakkor a külpolitikában megmaradt a „közös irányvonal" mellett.

A „közös irányvonal" jegyében Magyarország 1968 augusztusában tudomásul vette a Brezsnyev-doktrína alapelvét (az egyes kis szocialista országok szuverenitása korlátozott), mely szerint, ha egy szocialista országban megrendülnek a szocializmus építésének feltételei, akkor a többi szocialista országnak kötelessége a „segítségnyújtás". Így a magyar csapatok is bevonultak a prágai tavasz elfojtására Csehszlovákiába.

A „legvidámabb barakk" Magyarország-kép kialakulása és fenntartása kül- és belpolitikai elemeket és meghatározottságokat egyaránt hordozott. A változás külső feltételeit jelentős részben a két szuperhatalom és világrendszer közötti kapcsolatok javulása teremtette meg. A magyar politikai vezetés – a saját és az ország érdekében – az enyhülések és kisebb lehűlések időszakában is inkább feszültségcsökkentő külpolitikai irányvonalat képviselt. A belpolitika tekintetében ez azzal járt, hogy a hatalom egyfajta kiegyezésre törekedett a társadalom többségével, ezért előbb a keleti, majd a nyugati utazások lehetősége bővült.

Az ország politikai és gazdasági viszonyrendszere 1963 után nagyobb visszaesések, válságok nélkül konszolidálódott Nyugat-Európa országaival. Magyarország „szalonképessé vált" a nyugat-európai politikai tényezők számára. Az 1970-es évek elejére az államközi kapcsolatok sok területen kiépültek.

1964-től felgyorsult a magyar–osztrák kapcsolatok rendezése, majd új alapokra helyezése is. Kreisky osztrák külügyminiszter (1959–1966) 1964-es budapesti látogatása egyfajta „jégtörést" jelentett. Kancellárként (1970–1983) kiemelt feladatának tekintette az államközi kapcsolatépítést. Kreisky 1973-as budapesti tárgyalásai már a kölcsönös érdekeken alapuló „nyitás" jegyében folytak. Korántsem véletlen, hogy

1976-ban Kádár János első hivatalos nyugati útja is Bécsbe vezetett. A két ország akkori vezetőinek neve (Kádár, Kreisky) után új „K und K" kapcsolatrendszernek nevezett, történelmi nosztalgiát is megjelenítő viszony sok szempontból egyedi volt a két világrendszer határán.

A szomszédos szocialista országokkal nem minden téren alakultak azonos módon az államközi kapcsolatok. Erre majd az egyes határszakaszokat vizsgálva külön kitérek, de már itt meg kell állapítanom, hogy az adott ország belpolitikai megfontolásai (például Romániában) alapvetően meghatározták az államközi kapcsolatok alakulásának tartalmát és intenzitását. Különösen a lakossági kapcsolatok kialakulását igyekeztek csökkenteni.

A magyar–jugoszláv viszony alakulása szempontjából fontos volt a barcsi Dráva-híd 1969. évi megépítése, az új közúti határátlépés lehetőségeinek a megteremtése. (A Dráván mindmáig nem épült újjá a barcsi, a zalátai és a drávaszabolcsi vasúti híd. A kapcsolatok közútra terelődése miatt újjáépítésük nincs is napirenden.)

Az 1973-as világpolitikai és energiaválság, majd az energiahordozók árának gyors emelkedése gazdaságilag súlyosan érintette Magyarországot, eladósodása felgyorsult a nyugati országok bankjainál. Fokozatosan egyfajta adósságspirálba került az ország, s ennek belső következményei is egyre erőteljesebben megjelentek.

1973-ban a magyar miniszterelnök-helyettes hivatalos látogatást tett az USA-ban, ami a magyar–amerikai kapcsolatok rendezésének kezdetét jelentette. (Ennek egyik előfeltétele volt Mindszenthy József volt esztergomi érsek szabadon engedése.) A magyar–amerikai kapcsolatok a Szent Korona

1978-as visszaszolgáltatásával és a vagyonjogi viták lezárásával szinte teljes mértékben rendeződtek.

A „vidám barakkéletnek" egyik feltétele az ország külső, főként nyugati finanszírozása volt. Az ország csak külső forrásokból, hitelekből volt képes a gazdaságot modernizálni, az életszínvonal kialakult rendjét fenntartani. A külső eladósodás végül is „belső rendszerroppantássá" erősödött az 1980-as évek közepére.

Az országról kialakult pozitívabb kép egyik eleme az utazási szabadság lassú növekedése lett. 1972-ben bevezetésre került a „piros útlevél", mely a Szovjetuniót (szovjet megfontolásokból oda csak külön betétlappal volt érvényes) és Jugoszláviát (magyar megfontolásokból) leszámítva szinte teljes, vízummentes utazási szabadságot biztosított a szocialista országokba. Az új utazási lehetőséggel nagyságrendekkel megnőtt a „rendes európai szocialista országokba" kiutazók száma. A legnagyobb forgalomnövekedés a csehszlovák és román irányba történt. Lassan megindult a vasúti átkelőhelyek számának növekedése, a közúti határátkelési lehetőségek is szaporodtak.

A rendszer külső feltételeinek és belső kompromisszumainak megingása 1985 után

Magyarország és a szomszédos szocialista országok viszonya az 1980-as évek végén nem volt problémamentes, sőt Romániával kapcsolatban a viszony kiéleződéséről beszélhetünk, elsősorban a magyar kisebbség helyzetének gyorsuló romlása miatt. Csehszlovákia esetében pedig a kapcsolatok hullámzása volt jellemző, elsősorban a dunai vízlépcső építése körüli problémák, illetve a magyar kisebbség helyzetének alakulása következtében.

A magyar–jugoszláv viszonyban – a korábbi évtizedekhez képest – a konszolidáltság volt a meghatározó. Jugoszláviát belső problémái kötötték le, a Tito halála utáni átalakulás nehézségeivel és ellentmondásaival küzdött. Mindez hatással volt a kétoldalú kapcsolatok alakulására is.

A magyar gazdaság szervesen beilleszkedett a KGST és különösen a Szovjetunió munkamegosztási rendszerébe. A szocialista gazdasági „elkötelezettség" fokozatosan csökkent, részben a nemzeti gazdasági érdekek érvényesítése, részben a nyugati világgazdasághoz való fokozatos kapcsolódás révén.

1989-ben a magyar behozatalban már túlsúlyra (61,6%) jutott a „nem rubelelszámolású" forgalom, míg a rubelelszámolású forgalom aránya (38,4%) erősen visszaesett. A kivitelben hasonló „elszámolási átrendeződés" játszódott le, az összes kivitel 62,2%-a már nem rubel elszámolású volt. A behozatal országok szerinti megoszlásában 1989-ben a KGST-országok aránya 39,6%, az EGK-országoké 29%, az EFTA-országoké pedig 13,8%, a világ többi területének aránya alacsony (17,6%) volt. A kivitel országcsoportos megoszlása némileg különbözőképpen alakult (KGST: 41,8%, EGK: 24,8%, EFTA: 10,7%, egyéb: 22,7%). Területi struktúráját tekintve – elsősorban a Szovjetunió miatt – a magyar külkereskedelmi forgalom egészében véve szomszédország-centrikus, s így természetesen Európa-centrikus volt.

A rendszerváltás időszakában a magyar–osztrák kapcsolatok voltak a „legszívélyesebbek". Az osztrákok szempontjából a magyar határjárás mindennapi lehetőséggé vált. A magyarok kiutazási lehetősége is erőteljesen megnőtt. A vasfüggöny lebontása után ez a határszakasz vált a leginkább átjárhatóvá.

Az 1980-as évek második felében az államhatáron átnyúló kapcsolatok fejlesztése új elemként jelent meg az ország nyugati és délnyugati határai mentén. A nyugati országhatár mellett fekvő magyar megyék fokozatosan (előbb megfigyelői, később tagsági státuszban) bekapcsolódtak az Alpok–Adria Munkaközösség tevékenységébe. Ez a kapcsolat mindenre kiterjedően jelentős volt.

A szocialista szövetségesekkel nem sikerült a határ menti kapcsolatokat fejleszteni. A magyar–szovjet határon – leszámítva az óriási külkereskedelmi anyagmozgást – alig jöttek létre területközi és lakosságközi kapcsolatok. A magyar–szovjet határ szovjet oldalán 1989-ben a szocialista vasfüggöny is leomlott, rövid időn belül négy új határátkelőhely nyílt a két ország között.

A katonai struktúrák tekintetében az ország teljeskörűen beilleszkedett a Varsói Szerződés szervezetébe, lényegében a Szovjetunió katonai doktrínájába és alárendeltségébe. A magyar hadsereg minden vonatkozásban (technikai ellátás, hadászati, hadműveleti tervezés stb.) a Szovjetuniótól függött, illetve a Varsói Szerződés keretében tevékenykedett. Magyarország katonapolitikai helyzetét alapvetően a Varsói Szerződés területi rendszerében, „ellenségképében" elfoglalt helye, a szovjet geostratégia határozta meg. Magyarország nem tartozott a két világrendszer szembenállásának fő arcvonalába, „mellékhadszíntéri irány"-ként határozható meg. (A szovjet csapatok kivonulásakor az derült ki, hogy olyan mennyiségű haditechnikát halmoztak fel, amellyel jelentős hadműveletekre készültek fel.)

A szovjet Déli Hadseregcsoport magyarországi állomásoztatása nemcsak külső, hanem adott esetben belső, elnyomó

funkciót is jelentett. A szovjet katonai objektumok területi elhelyezkedése világosan jelezte, hogy egyrészt nyugati irányú támadó hadrendet alakítottak ki (külső alkalmazás), másrészt az allokáció meghatározó jellege a Budapest körüli szovjet gyűrű (potenciális belső elnyomó alkalmazás) volt (18. ábra).

A Magyar Néphadsereg létszámban nagyobb, tűzerőben lényegesen gyengébb volt, mint az országban állomásozó szovjet erők. Különösen feltűnő a magyar légierő gyengesége és korszerűtlensége az itt állomásozó szovjet légierőhöz képest. Ez a struktúra az ország és a magyar hadsereg potenciális kiszolgáltatottságát jelentette.

A katonai kapcsolatok szilárdak maradtak a rendszerváltás pillanatáig. 1988 januárjában megrendezték a „Barátság 88" hadgyakorlatot, melyen magyar, csehszlovák és szovjet alakulatok vettek részt. Az új európai politikai, biztonság- és katonapolitikai megegyezéseknek megfelelően nyugati megfigyelők követték a gyakorlat egész menetét. 1988 októberében Budapesten ülésezett a Varsói Szerződés Tagállamai Fegyveres Erőinek Katonai Tanácsa, s áttekintették a haderőcsökkentések lehetséges következményeit. A tanácskozást követően – ismét nyugati megfigyelők részvételével – magyar–szovjet hadgyakorlatot tartottak.

Mihail Gorbacsov 1988 decemberében az ENSZ közgyűlésén bejelentette, hogy megkezdődik a szovjet csapatok létszámának csökkentése Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában. 1989 novemberében a Varsói Szerződés honvédelmi miniszterei már csak „az elégséges védelem megteremtése" tárgyában folytattak tárgyalásokat Budapesten. Ettől az időszaktól kezdve megteremtődött annak a lehetősé-

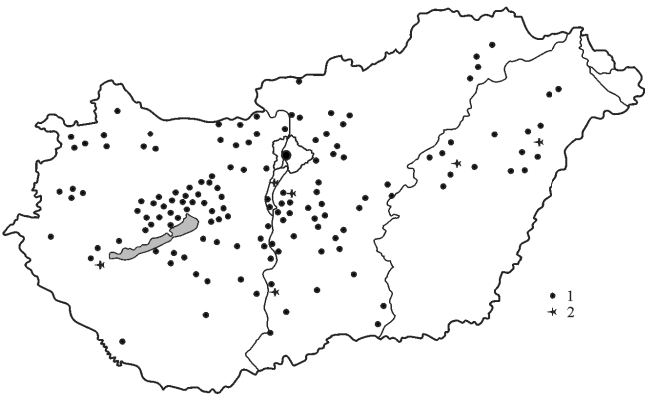

18. ábra. Szovjet katonai bázisok Magyarországon a kivonulás előtt
Jelmagyarázat: 1) szárazföldi bázis, 2) légi bázis
Forrás: Hajdú (1998)

ge, hogy a Varsói Szerződés ténylegesen védelmi típusú szervezetté alakuljon át.

Az Európai Gazdasági Közösség jelentőségének felismerésében Magyarország megelőzte a többi szocialista országot – leszámítva az NDK-t, mely a belnémet kereskedelem révén sajátos helyzetben volt. Magyarország – szakértői szinten – már 1982-től tárgyalt az EGK-val a kereskedelmi kapcsolatok feltételeinek javításáról. A bővülő EGK egyre jelentősebb helyet foglalt el a magyar külkereskedelemben. Magyarország elemi érdeke volt a kétoldalú kapcsolatok fejlesztése.

A szomszédsági kapcsolatok roppant sajátos helyzetet mutatnak „a szocializmus építésének utolsó éveiben", ha a „statisztikai határátjárhatóság" oldaláról vizsgáljuk őket. Ha az egy közúti, illetve az egy vasúti határátkelőre jutó átlagos országhatárszakaszt tekintjük a korszak végén, akkor azt kell

megállapítanunk, hogy ebből a szempontból – s 1988 után szinte minden más szempontból is – az osztrák határ volt a leginkább átjárható, míg a szovjet határ a legkevésbé. A világútlevél 1988-as bevezetésével magyar tömegek indultak Ausztriába bevásárolni, de Magyarország nem léphetett ki a „szocialista tábor" biztonsági elvárásainak keretei közül, így pl. a határon kiépített „vasfüggöny" felszámolására csak a korszak végén kerülhetett sor. A két kormány 1989 februárjában állapodott meg a határzár felszámolásáról, s bontották le néhány hét alatt a műszaki zárat.

Az európai kis szövetségesek külső környezetének megváltozásában döntő elem a Szovjetunió válsága, külső és belső meggyengülése volt. A „Nagy Testvér" fokozatosan nyilvánvalóvá tette, hogy „elengedi a kis csatlósok kezét". A Gorbacsov vezette Szovjetunió nyilvánosan hatályon kívül helyezte a Brezsnyev-doktrínát. Ez a döntés eltérő fogadtatásra talált a kis országok vezetésében. A keményvonalas szomszédoknál (Csehszlovákia, Románia) negatív visszhangot váltott ki.

Először propagandacéllal jelentett be a Szovjetunió egyoldalú európai csapatcsökkentéseket, majd az ENSZ Közgyűlése által „legitimáltan is" megkezdte a kis szövetségesek területén állomásozó haderejének csökkentését. 1989-ben felgyorsult a fegyverzetcsökkentés, jelentős katonai erők kivonása kezdődött meg.

1985-től kezdve a magyar belső viszonyokban erőteljesebb mozgások kezdődtek. (A kötelező, legalább két országgyűlési képviselőjelölt állítását előíró választási törvény alkotmányosan „megágyazott" a vitáknak és a későbbi változásoknak.) Ennek részben oka, részben összetevője és következménye az addig uralkodó MSZMP politikai, majd hatalmi monopóliu-

mának a megrendülése volt. Az MSZMP előbb belső vitákra kényszerült, majd külső tárgyalásokat kezdett az alakuló új politikai formációkkal.

A belső változások egyik lényegi eredménye a világútlevél bevezetése, a teljes utazási szabadság megteremtése lett 1988-ban. Az addig szigorúan ellenőrzött nyugati határ megnyílt a magyar lakosság előtt. A magyar lakosság szempontjából a vasfüggöny elveszítette értelmét és jelentőségét, 1989 tavaszán határozat született a lebontásáról.

9. A HIDEGHÁBORÚS VERESÉG UTÁN (ÚJ VILÁGREND, ÚJ EURÓPAI STRUKTÚRÁK, ÚJ INTEGRÁCIÓS PÁLYÁK)

A hidegháborús vereség nem járt ugyanolyan területváltozási traumákkal Magyarországon, mint az I. és a II. világháborús vereségek. (A társadalom többsége számára inkább felszabadulást, semmint súlyos veszteségérzetet jelentett.) Magyarország nem volt a hidegháborús küzdelem frontvonalában, valódi szerepe és befolyása – 1956-ot leszámítva – alig volt a Varsói Szerződésen belüli és a szövetségközi folyamatok alakításában. Az 1980-as években a magyar politikai törekvések az enyhülést szolgálták. Az évtized végére a belső magyar átalakulás, a rendszerváltás megindulása már maga is a szocialista tábor veresége irányába hatott. A szomszédos szocialista föderációkban más volt a helyzet, a föderációk a szétesés állapotába kerültek.

9.1. MAGYARORSZÁG POLITIKAI FÖLDRAJZI HELYZETÉNEK, SZOMSZÉDSÁGI KÖRNYEZETÉNEK ÁTALAKULÁSA A KÉTPÓLUSÚ VILÁG ÖSSZEOMLÁSA UTÁN

A magyar külpolitikának mindenkor szembe kellett néznie az ország földrajzi helyzetéből fakadó tényekkel, illetve a globális, kontinentális és szomszédsági átrendeződési folyamatokkal. A XX. század állami, nemzeti és külpolitikai történeti kudarcaiból, illetve tragédiáiból akár azt a következtetést is levonhatnánk, hogy a magyar külpolitika szinte minden időszakban „tévedett", rosszul ítélte meg a külső feltételek hosszú távú alakulását, de ez az ítélet csak részigazságokat tartalmazna. A szomszédos államok jó része is megélte a XX. század ugyanazon tragédiáit, tehát sokkal inkább térségi, kontinentális sajátosságokról, semmint egyéni (egy-egy ország politikusainak, esetleg külpolitikusainak hozzá nem értéséből vagy tehetetlenségéből fakadó) problémákról van szó.

Az ország politikai-földrajzi helyzetét 1988/89-ben a szocialista szövetségi rendszerhez való tartozás határozta meg alapvetően. Magyarország a szövetségi rendszeren belül szinte mindenre kiterjedően, szorosan kötődött a Szovjetunióhoz. Ezek a kötődések az 1980-as években a különböző területeken részben átalakultak. A politikai együttműködésben időnként kisebb zavarok keletkeztek, a gazdasági kapcsolatokban már megjelentek a viták elsősorban a magyar nemzeti érdekek erőteljesebb képviselete következtében, ugyanakkor a szilárd katonai kapcsolatok szinte tabunak számítottak.

1986-tól kezdve – alkotmányos alapokon – megkezdődött a különböző alternatív társaságok, szervezetek létrehozása,

melyek egyik fontos feladatuknak tekintették az ország geopolitikai helyzetének újragondolását. A szervezetek egy része még elfogadta a Hazafias Népfront által kínált politikai védőernyőt, de a programnyilatkozatokban az ország nemzetközi helyzetét illetően már radikálisan új követelések is megfogalmazódtak:

- Vissza Európába! (A magyar nemzet független államként szabadon kapcsolódhasson ismét az európai népek és nemzetek politikai, erkölcsi, gazdasági közösségéhez és az európai kultúrához!)
- Közép-európai integrációt! (Térségünk nemzetei a kölcsönös előnyök alapján minden külső beavatkozás nélkül, saját akaratukból teremtsenek gazdasági és politikai szövetséget, hogy ez tegye lehetővé minden nemzetiségi kérdés demokratikus szellemű megoldását!)
- Egységes magyar nemzetet! (Minden magyar – 15 millió – az egységes magyar nemzet része. A magyar kormánynak képviselnie kell a kisebbségeket nemzetközi fórumokon is.)
- Önálló Magyarországot! (Magyarország a mai nemzeti érdekek alapján értékelje újra a sztálinizmus korában kialakított nemzetközi kapcsolatrendszerét!)

A társadalmi szerveződések fokozatosan kiszélesedtek, s megjelentek a nem pártnak nevezett, de valójában pártként működő mozgalmak (Magyar Demokrata Fórum), szövetségek (Fiatal Demokraták Szövetsége, Szabad Demokraták Szövetsége). Ezek a politikai képződmények a korábbi elkötelezett-

ségek nélkül foglalkoztak az ország külpolitikai orientációja kérdéseivel is.

Az 1989-ben megjelent politikai pártprogramok és nyilatkozatok egyik lényegi kérdése az ország szövetségi rendszerének újragondolása lett, illetve a lehetőségek és kényszerek mérlegelése. Minden komoly erő szembetalálta magát a Varsói Szerződés és a KGST kérdésével. Reálpolitikai megközelítésben a legtöbb párt minimális célként e szervezetek megreformálását, maximális és optimális célként Magyarország „jóváhagyott" kilépését fogalmazta meg. A legtöbb politikai nyilatkozatban megjelent Magyarország semlegességének az igenlése. Több párt felvetette a NATO és a Varsói Szerződés egyidejű feloszlatásának és a kollektív európai biztonsági rendszer megteremtésének az igényét.

1989 júniusában megkezdődtek a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások az ország helyzetéről és jövőjéről. A tét a békés, kompromisszumos átalakulás volt. A tárgyalásokon elsősorban a belpolitikai viszonyok álltak a viták középpontjában, de megjelentek a külpolitikai orientáció körüli viták is.

A magyar kormány az NDK-s menekültek szeptemberi kiengedésével egyértelműen szakított a szocialista országok korábbi, közös külpolitikai gyakorlatával. A vasfüggöny megnyitása az NDK polgárai előtt nemzetközi hatásúvá vált, s megrengette az NDK belső viszonyait.

Az 1989. október 6–10. között megrendezett XIV. pártkongresszuson az MSZMP feloszlatta önmagát, megalakult a Magyar Szocialista Párt. A korábbi állampárt feloszlása új helyzetet teremtett mindenki számára. Az MSZP az új helyzetben politikai versenyre kényszerült, mégpedig vezetőinek korábbi politikai múltjával terhelve.

Az európai szocialista országokban végbemenő demokratikus változások alapjaiban kérdőjelezték meg a korábbi szövetségi gazdasági, politikai és katonai struktúrákat, a „szocialista tábor" egységét. A külpolitikai mozgástérben új elemként jelent meg a jugoszláv, olasz, osztrák és magyar államközi együttműködések elmélyítésének a lehetősége. A semleges Ausztria, az el nem kötelezett Jugoszlávia, a NATO-tag Olaszország és a Varsói Szerződéshez tartozó Magyarország novemberben magas szintű konzultációkat folytatott a térség országainak szorosabb gazdasági és politikai együttműködéséről. E mellett a kezdeményezés mellett figyelmet érdemel az is, hogy a kormány benyújtotta Magyarország csatlakozási kérelmét az Európa Tanácshoz.

1990 márciusában a magyar és a szovjet kormány megállapodott a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok teljes kivonásáról. A megállapodás aláírása után szinte azonnal megkezdődött a csapatok távozása. A csapatkivonásnak belpolitikai üzenete is volt a többpárti parlamenti választások előtt, nevezetesen az, hogy az új MSZP képes a nemzeti függetlenség helyreállítására, a független ország külpolitikai képviseletére.

Az 1990. évi választási kampányban is lényegi kérdésként jelent meg a külpolitikai orientáció, illetve az ország semlegessé válásának problémája. 1990 áprilisában Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország állam- és kormányfői tanácskozást folytattak az átalakuló demokráciák közötti együttműködés kiszélesítéséről. Valójában ekkor kezdődött meg a „visegrádi csoport" kiépítésének a folyamata. Az alapkérdés az volt, hogy a KGST és a Varsói Szerződés fejlettebb, nyugati, a demokratikus átalakulásban élenjáró országai egyeztessék – Lengyelország potenciális vezetésével – közös fellépésüket.

Az államszocializmus történetének utolsó évében tehát a gazdasági és a politikai válság, avagy rendszerválság összekapcsolódott, s egymást gerjesztő folyamattá vált. Fokozatosan megszűnt a korábbi belső társadalmi konszenzus és legitimáció, s a világpolitikai átrendeződések felerősítették az új orientáció keresésének folyamatait.

9.2. MAGYARORSZÁG A „SZÜRKE ZÓNÁBAN" (A VARSÓI SZERZŐDÉSBŐL ÉS A KGST-BŐL KI – DE HOVA?)

Az országon belül végbemenő gazdasági, társadalmi, politikai és hatalmi struktúraváltozásokkal egy időben végbement a korábbi világrendszer globális átalakulása, és lényegesen megváltoztak az európai struktúrák. A kialakuló „szürke zóna" egyszerre jelentett új mozgásteret, egyfajta szabadságot, új felelősséget és kihívásokat, de félelmeket is Magyarország számára.

Az 1990. évi többpárti országgyűlési választásokon a Magyar Demokrata Fórum győzött (156 képviselői hely a 376-ból), de nem szerzett abszolút többséget. Az új Országgyűlés a megalakulása után – még az új kormány beiktatása előtt – szinte azonnal napirendjére tűzte Magyarország és a Varsói Szerződés közötti viszony áttekintését, illetve a rendezés szükségességét. Az Országgyűlés elutasította az egyoldalú kilépés lehetőségét, és a kilépési tárgyalások megkezdésére kérte fel a megalakuló új kormányt.

A kormányprogram külpolitikai része reálpolitikainak volt tekinthető, amennyiben az új kormány kinyilvánította,

hogy a korábbi nemzetközi szerződéseket tiszteletben tartja, ugyanakkor az új politikai helyzetnek megfelelően új célokat tűzött ki, és elsőbbséget adott az európai integrációs törekvéseknek.

A többpárti politizálás, a korábbi tabuk ledöntése érintette a trianoni határok kérdését is. A történész Antall Józsefnek folyamatosan szembe kellett néznie koalíciós kormánya és az általa vezetett legnagyobb kormánypárt (az MDF) nemzeti, egyes személyek esetében nacionalista törekvésekkel is. Az 1990. június 4-i trianoni évforduló előtt világossá tette kormánya tagjai számára, hogy aki nyilvánosan felveti az ünnepségeken a trianoni határok ügyét, annak le kell mondania. (Korántsem mindenki így emlékezett erre az eseményre. Raffay Ernő sajátos történeti nézetei és politikai törekvései miatt 1993-ban kikerült a kormányból.)

Az átalakulás időszakának első határ menti, illetve határon átnyúló konfliktusa Jugoszlávia és Magyarország között bontakozott ki. 1990 októberében Magyarország kormányának jóváhagyásával a Technika Külkereskedelmi Vállalat mintegy 10 ezer géppisztolyt és 3 millió hozzá való lőszert szállított a Jugoszlávián belüli belső és külső mozgásterének tágítására törekvő Horvátországba. Az államhatáron keresztül lezajló ügyletről a jugoszláv kormány szinte azonnal tudomást szerzett, s tiltakozott a magyar kormánynál. A magyar kormányzat kezdetben tagadta a szállításokat, majd a videófelvételek bemutatása után elismerte azokat. A „Kalasnyikov-ügy" megterhelte a kétoldalú viszonyokat Jugoszláviával, s további, nem államhatáron átnyúló, hosszan elhúzódó belpolitikai és büntetőügyi következményei is lettek Magyarországon.

Az Adria–Duna térség országainak együttműködése új hangsúlyt kapott a magyar választások után (Pentagonale). A „tömbközi” formáció jelentős szerepet játszott a térség stabilitásának fenntartásában, a demokratikus átalakulás közvetlen nyugati politikai támogatását jelentette.

Magyarország csatlakozott az EFTA-hoz (1990. június), felvette a diplomáciai kapcsolatokat a NATO-val (1990. július), és az Európai Gazdasági Közösség megnyitotta budapesti nagykövetségét (1990. november). A NATO és az EGK, valamint a még mindig a Varsói Szerződéshez és a KGST-hez tartozó Magyarország diplomáciai kapcsolatainak megteremtése elismerése és egyfajta támogatása volt az új kormány külpolitikájának.

1990 szeptemberében a magyar kormány hozzájárult az NDK kilépéséhez a Varsói Szerződésből. A német egység megteremtése következtében ez a kilépés minden tekintetben logikus volt, s egyben megerősítette Magyarország jogi felfogásának alapjait is, hogy lehetséges a szerződésből való kilépés. Októberben a magyar kormány megerősítette, hogy 1991 végéig ki kíván lépni a Varsói Szerződés katonai szervezetéből. (Ekkor tehát még nem vetődött fel a szervezetből való teljes kilépés igénye.)

1991 januárjában Magyarország egészségügyi kontingenssel vett részt az Irak elleni „Sivatagi vihar” akcióban, mely Kuvait iraki megszállásának felszámolását célozta. Az akció az ENSZ égisze alatt, de lényegében az USA katonai erejének az igénybevételével játszódott le. Magyarország demonstrálta új nemzetközi mozgásterét, s egyben a nyugati értékek iránti elkötelezettségét is.

Február 25-én a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének rendkívüli budapesti ülésén elfogadták a korább-

bi katonai szerződések érvénytelenségét, valamint kimondták, hogy a VSZ katonai szervezete 1991. március 31-i hatállyal megszűnik. Június 19-én az utolsó szovjet katona is elhagyta az ország területét.

1991. június 28-án Magyarország hozzájárult a KGST megszűnéséhez, ezzel gazdasági kapcsolatai új feltételek közé kerültek nemcsak a volt tagállamokkal szemben, hanem minden más térség felé is. Néhány nappal később megállapodás született, hogy megszűnik a Varsói Szerződés, nem csak a katonai intézményrendszere. *1991. július 1-jén Magyarország tömbön kívüli, gazdasági integráción kívüli, külföldi katonai jelenlét nélküli, tehát minden tekintetben szabad országgá vált.*

9.3. ÁTALAKULÓ SZOMSZÉDSÁGI KÖRNYEZET A MAGYAR ÁLLAMHATÁROK VÁLTOZÁSA NÉLKÜL

1991–1993 között az ország államszomszédsági környezete (Ausztria és Románia területe és határai kivételével) alapvetően megváltozott, összeomlottak a szomszédos szocialista föderációk (19. ábra). A Szovjetunió önfelszámolásával Ukrajna vált északkeleti szomszéddá, Jugoszlávia romjain három új szomszédunk lett, míg Csehszlovákia bársonyos szétválásával Szlovákia lett korántsem „bársonyos" jellegű északi szomszédunk. Az új szomszédos országokban, különösen Szlovákiában lényegesen megnőtt a magyar kisebbség aránya.

19. ábra. A szocialista föderációk szétesésének szomszédsági következményei, 1991–1993
Szerk. Hajdú Z.

9.3.1. Jugoszlávia véres szétesése

Jugoszlávia belső és külső helyzetének alakulását nagymértékben ingataggá tette az „államalapító" Tito elnök halála (1980. május 4.). Belső tekintetben bonyolulttá vált a Tito által kialakított szövetségi struktúra működése. A tagállamok közötti kapcsolatok meglazultak, önállóan kezdték keresni a kibontakozás lehetőségeit. A Jugoszláv Kommunista Párton belül is erőteljesen megjelent a tagállami különérdekek

képviselete, sőt a korábban már túlhaladottnak tekintett nacionalizmus is.

Az ország a külső eladósodás miatt gazdaságilag megroppant, a kétpólusú világrendszer fokozatos enyhülése, a Szovjetunió meggyengülése az el nem kötelezettség nemzetközi környezetét alapvetően megváltoztatta. A nyilvános nagypolitika szintjén egyetlen ország sem állt ki Jugoszlávia felszámolása mellett, de a későbbi folyamatok azt mutatták, hogy voltak nemzetközi tényezők, melyek elősegítették ezt a folyamatot.

Az ország szétesése központi, tagállami és regionális szinteken egyaránt megindult (Juhász 1997). 1990 januárjában megtartották a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége 14. kongresszusát, melyen lényegében már felvetődött minden súlyos kérdése az ország helyzetének és jövőjének. A kongresszuson különösen a szerb és a szlovén küldöttek eltérő helyzetértékelései és jövővel kapcsolatos elképzelései jelentek meg. Január 23-án a horvát és a szlovén küldöttek kivonultak a kongresszusról, ezzel lényegében megszűnt az egységes JKSZ.

A többpártrendszerre való áttérés során megrendezett parlamenti választások során (Szlovénia: április 8., Horvátország: április 22.) a nacionalista alapállású pártok kaptak többséget, a volt kommunista pártok ellenzékbe szorultak az új parlamentekben. Ám Szerbiában a decemberben megtartott választáson a volt kommunista utódpárt szerzett többséget.

Az 1990. december 23-i szlovéniai népszavazás nagy többséggel (88,5%) a függetlenség megteremtése mellett döntött. Szlovénia nemzetiségi szempontból a leghomogénebb és gazdaságilag legfejlettebb része volt Jugoszláviának. Az elhúzódó egyeztetések, kompromisszumkeresések kudarca után Szlo-

vénia 1991. június 25-én realizálta függetlenségi nyilatkozatát. A Jugoszláv Néphadsereg az állam egységének fenntartása céljával háborút indított a függetlenségre törekvő tagállam ellen. A tíznapos háborúban (június 27. – július 6.) Szlovénia megvédte területét. A szomszédos államok és a nagyhatalmak fokozatosan tudomásul vették az ország „kilépését" és önállóvá válását. A jugoszláv hadsereg súlyosabb harcok nélkül október elején kivonult az országból.

Horvátország hasonló utat járt be, mint Szlovénia, de nemzetiségi struktúrája miatt sokkal bonyolultabb, hosszabb és véresebb út vezetett a függetlenség kivívásához. Az 1991. május 2-án megtartott népszavazáson a szavazók 93,24%-a voksolt a függetlenség mellett. Többfordulós viták után Horvátország ugyanazon a napon, mint Szlovénia (június 25.) kikiáltotta függetlenségét.

Az Európai Unió elismerte ugyan Horvátország és Szlovénia jogát az önrendelkezésre, de július 7-én három hónapos moratóriumban állapodott meg a két országgal, hogy kiutat találjanak az egyre fenyegetőbb helyzetből. A két ország függetlenségének német elismerése (1991 karácsonyán) lényegében eldöntötte a kérdést.

A Horvátországban élő, egyes régiókban többséget képező szerbek úgy vélték, hogy őket is megilleti az önrendelkezés kollektív joga, s létrehozták saját államukat (Krajnai Szerb Köztársaság), mely 1991–1995 között regionális jelleggel létezett, de sem Horvátország, sem a nemzetközi közösség nem ismerte el. 1995-ben a „Vihar" hadművelet keretében Horvátország felszámolta a regionális különállást. A horvátországi szerb közösség politikai térképződménye 1996-ban Kelet-Szlavónia, Baranya és Nyugat-Szerémség területére szo-

rult vissza, mely ENSZ-békefenntartók ellenőrzése alá került, s 1998-ban tért vissza Horvátország irányítása alá.

A Slobodan Milošević vezette Szerbia defenzívába szorult mind a belső, mind a nemzetközi folyamatokban. Szerbia önmagát tekintette Jugoszlávia jogfolytonos örökösének, s amíg lehetett, próbálta fenntartani a „név varázsát". 1992–2003 között a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (Szerbia, Montenegró) még tudatosan vállalta a jugoszláv jogfolytonosságot, majd 2003. február 4-én Szerbia–Montenegró Államszövetséggé alakult. Montenegró 2006. május 21-én népszavazást rendezett, s a lakosság többsége az elszakadásra szavazott. Június 3-án érvénybe lépett a népszavazás eredménye, így az államszövetség megszűnt.

A délszláv térségben kiéleződő, majd 1991 augusztusától fokozatosan polgárháborússá váló feszültség megterhelte Magyarország és Jugoszlávia viszonyát. Különösen élessé vált a vita a horvátországi magyar fegyverszállításokkal kapcsolatban, majd később a jugoszláv fegyveres határsértések miatt.

A szomszédsági környezet átalakulásával egy időben, 1991 novemberében Magyarország és az EGK parafálta a társulási szerződést. Magyarország és az EGK együttműködése szempontjából meghatározó lépés volt a társulási szerződés aláírása. Magyarország olyan szerződéses kapcsolatra lépett az EGK-val, amely ugyan mechanikusan nem jelentette a tényleges tagság garantálását, de annak első lépéseként volt megfogalmazható.

A szomszédsági politikában az új hangsúlyokat jelezte, hogy Magyarország az elsők között ismerte el 1992. január 15-én Horvátország és Szlovénia függetlenségét, s lépett új szomszédjaival diplomáciai kapcsolatba. Magyarország sem-

legességét hangsúlyozta a délszláv válságban (főként a vajdasági magyarok miatt), de valójában Horvátország és Szlovénia törekvéseivel szimpatizált, illetve lehetőségei szerint azokat támogatta.

A magyar–szerb viszonyt nemcsak ezek a lépések élezték ki, hanem a nemzetközi közösség által kezdeményezett büntetőintézkedésekhez való kapcsolódás is. Az utóbbiak ellenőrzése során új kapcsolatok alakultak ki Magyarország és a nyugat-európai integrációs szervezetek között. (Anyagilag Magyarország nagyot veszített, politikailag viszont nagyot nyert az intézkedések betartásával. Az igazi gazdasági nyertesek azonban a határtérségben élő magyar és jugoszláv csempészek voltak.)

1991 nyarán különösen élessé vált a vita a jugoszláv fegyveres határsértések miatt. A jugoszláv légierő mintegy 30-szor sértette meg az ország légterét, vagy repült szinte a határvonalon. A légtérsértések során Magyarország és a magyar légierő visszafogottan reagált. Nem engedhette meg az ország, hogy belerángassák a délszláv konfliktusba. 1991. október 27-én este a jugoszláv légierő magányos gépe berepült Magyarország területe fölé, s angol gyártmányú kazettás bombát dobott le a határ menti Barcs külterületére. Személyi sérülés nem történt, csak kisebb anyagi károk keletkeztek. Az incidens magyar–jugoszláv kivizsgálása nem hozott közösen elfogadható eredményt, illetve magyarázatot.

9.3.2. A Szovjetunió szétesése

A Szovjetunió felbomlási folyamatai strukturálisan legalább az 1980-as évek elejére vezethetők vissza. Az afganisztáni kaland, majd vereség megroppantotta az ország tekintélyét.

A kivonulás zavarodottságot idézett elő a politikai vezetés legmagasabb szintjén is. A berlini fal leomlása (1989. november) felszámolta a II. világháborús győzelem dicsőségét. Olyan folyamatok indultak el a megszállt (formálisan szövetséges) országokban, melyeket békés eszközökkel nem tudott már ténylegesen befolyásolni, a katonai beavatkozástól pedig tartózkodott.

Az összeomlás közvetlen folyamata 1991. április 1-jén indult meg, megszűnt a Varsói Szerződés, majd folytatódott június 28-án a KGST felszámolásával. Az ország fokozatosan elveszítette nyugati megszállási övezetét.

Az 1991. augusztus 18-i keményvonalas moszkvai puccs Oroszország választott vezetésének szembenállása miatt elbukott. Augusztus 24-én az Ukrán Legfelsőbb Tanács kikiáltotta Ukrajna függetlenségét, majd a december 1-jén megtartott népszavazáson a szavazók 90%-a támogatta ezt. Magyarország az elsők között ismerte el új szomszédját december 4-én. December 6-án Antall József Kijevben aláírta a – később élesen vitatott – magyar–ukrán alapszerződést (Fedinec 2019).

A Szovjetunió három szláv államának (Belorusszia, Oroszország, Ukrajna) vezetése decemberben megállapodott a Szovjetunió felszámolásáról és a Független Államok Közösségének létrehozásáról. December 25-én lemondott a Szovjetunió utolsó elnöke. Ukrajna állami létének megteremtési folyamata abból a szempontból tanulságos, hogy a Szovjetunió mintegy „megadta magát" a három szláv tagállam (lényegében a magterület) vezetésének, holott Gorbacsovnak országos népszavazási támogatottsága volt az államképződmény egyben tartására.

A magyar kormány alapszerződésekben kívánta rendezni viszonyát szomszédjaival, a szovjet utódállamokkal, illetve legfontosabb partnereivel. Az alapszerződések közül a magyar–ukrán váltotta ki a legnagyobb feszültséget. „A magyar–ukrán jó szomszédsági és együttműködési szerződést" 1991. december 6-án írták alá Kijevben. Témánk szempontjából a szerződés legkényesebb mondata: „A Felek tiszteletben tartják egymás területi épségét, és kijelentik, hogy egymással szemben nincs, és nem is lesz területi követelésük." A szerződés parlamenti ratifikációja a magyar kormány félelmei miatt csúszott, mert a kormány úgy látta, hogy belső radikális ellenzéke nem támogatja azt. A kormányoldal radikálisainak egy része úgy vélte, hogy a szomszédos államok felbomlása megteremti a területi korrekciók, a határok megkérdőjelezésének a lehetőségét is.

A szerződés ratifikációs parlamenti vitája hihetetlenül feszült politikai és érzelmi légkörben zajlott. A parlamenti felszólalások jegyzőkönyvének olvasása ma is hatással lehet minden kutatóra.* A parlamenti vitában a „hazaáruló" minősítés szinte állandó elemmé vált a kormány képviselői között. A záróvitában Antall József miniszterelnök magára vállalta a teljes felelősséget a szerződés megkötéséért, s kifejtette, hogy a forrongó Európában senki nem támogatna semmilyen magyar területi revíziót, egyoldalú határmódosítást.**

* A parlamenti vita során mindvégig szinte izzott a levegő. A kormánypártok képviselői megosztották váltak a kérdésben.

** Nemcsak a Parlamentben, hanem a társadalom különböző szegmenseiben is zajlott a vita. A Magyarok Világszövetsége még 2015-ben is folytatta azt. Részletesen taglalták a „hazaárulásokat", s mutatták be a „hazaárulókat" (https://www.egipatrona.hu/mvsz/index.php2223-mvsz-hazaarulas-1991-ben).

Az 1993. május 11-én megtartott név szerinti végszavazáskor 223 képviselő szavazott igennel, 39 nemmel, 17 tartózkodott. A szavazás megoszlása mellett külön figyelmet érdemel, hogy 107 képviselő (köztük miniszterek, államtitkárok) távol maradtak a szavazástól. (Csak az ellenzéki szavazatok mentették meg a kormányt a kudarctól.)

Az egész ukrán alapszerződésnek volt egy tágabb politikai háttere is, rámutatott arra, hogy a parlamenti képviselők egy része is sajátosan gondolkodik a magyar állam történeti szerepéről, benne a történelmi államhatárok kérdéséről. Ez különösen a kormányban lévők és a kormánypártok képviselői körében volt lényegi megközelítés. Senki nem tűzött ki nyíltan területi revíziós célokat, de a kormány radikálisai „lebegtetni" szerették volna a kérdést.

Ukrajna és Magyarország kétoldalú kapcsolatai – napjainkig több rövidebb szakaszra oszthatóan – a korszak egészében bonyolultan, sőt ellentmondásosan alakultak. A kapcsolatok neuralgikus pontja a Kárpátalján élő magyar kisebbség egyéni és kollektív jogainak kérdése volt.

A magyar–ukrán kapcsolatok alakulásának jelentős összetevője volt Ukrajna nemzetközi helyzetének (orosz–ukrán, EU–ukrán, USA–ukrán viszony) folyamatos mozgása. Az „Ukrajnáért folyó külső geopolitikai küzdelem" 2014-ben a világpolitika homlokterébe került, 2022 elején pedig a világhatalmi és az európai hatalmi küzdelem meghatározó elemévé vált. 2022. február 24-én Oroszország megtámadta Ukrajnát, az orosz–ukrán háború súlyosan fenyegeti a független ukrán államot.

9.3.3. Csehszlovákia „bársonyos szétválása”

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1968 utáni államszerkezeti átalakulása után választ kívánt adni az 1945 után felhalmozódó cseh és szlovák gazdasági, társadalmi, politikai és területfejlesztési vitákra. A befagyott politikai helyzet, a szovjet katonai megszállás nem igazán kedvezett Szlovákia fejlődésének. Az 1989. novemberi tömegmozgalmak (a „bársonyos forradalom”) megdöntötték a kommunista diktatúrát. A belső rendszerváltás után 1990-ben létrejött a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság.

A forradalom után mindkét területen megindultak a viták részben a közös történelmi múltat, a kialakult helyzetet és a jövőt illetően. Voltak támogatói a közös állam fenntartásának (leginkább Václav Havel), de fokozatosan erősödtek Szlovákiában (részben nacionalista jellegű erők nyomására) az elszakadási törekvések.

A szomszédsági politikában a magyar–csehszlovák viszonyt továbbra is megterhelte a bősi vízi erőmű ügye, sőt elmélyítette a nézeteltéréseket, hogy Csehszlovákia 1991 januárjában bejelentette, saját területén folytatja az építkezést, aminek végeredménye a Duna elterelése lett. (Az ügy a Hágai Nemzetközi Bíróság elé került, de a bírósági határozat önmagában véve nem oldotta meg a két ország eltérő jellegű és célú megközelítésének feszültségeit.)

1991 februárjában együttműködési megállapodást írt alá Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország. A „visegrádi országok” együttműködése egy politikai-hatalmi vákuum kitöltésének a kísérlete volt, de Lengyelország minden tekintetben gyenge volt ahhoz, hogy a térség kívülről is elismert, vezető tényezőjévé váljon.

1992. július 17-én a pozsonyi parlament – egyoldalú lépésként – kinyilvánította Szlovákia szuverenitását. Ennek következményeként Václav Havel csehszlovák köztársasági elnök lemondott. A két kormányfő 1992. augusztus 26-án írásban megállapodott a közös állam megszüntetéséről. November 25-én a Szövetségi Gyűlés megszavazta a szétválásról szóló határozatot. A szétválás, ha nem is zavartalanul, de békés úton ment végbe. Szlovákia 1993. január 1-jén ismét független államként jelent meg északi szomszédunkként. Szlovákia nem volt önálló részese sem a trianoni, sem pedig a párizsi békeszerződésnek, így ebben a szituációban is számítani lehetett az éles alapszerződési vitákra.

Az 1993 elejére „befejeződött" Magyarország szomszédsági környezetének átalakulása. Az új államosodási folyamat eredményeként alapvetően újrarendeződött Magyarország szomszédsági környezete.

9.4. MAGYARORSZÁG ÚJ INTEGRÁCIÓS PÁLYÁN

A boszniai helyzet miatt az Országgyűlés 1995 novemberében (H.1745/1995.) engedélyezte, hogy a délszláv válság rendezését szolgáló nemzetközi erők (IFOR) átvonuljanak és részben állomásozzanak az ország területén. Az első USA-kontingens az IFOR részeként érkezett Taszárra. A NATO 1995 decemberében Taszáron hozta létre a boszniai és balkáni műveleteit különböző formákban (IFOR, SFOR, KFOR) és felhatalmazások mellett támogató logisztikai bázist. Ennek alapja a korábban működő magyar repülőtér volt, amelynek kifutópályája alkalmas volt stratégiai repülőgépek leszállására is. 1995–1997

között – váltásokban – mintegy 100 ezer amerikai katona fordult meg Taszáron az állandó személyzet mellett.

9.4.1. Úton a NATO-ba

Az új szocialista–liberális parlamenti többség az 1994-es választások után a külpolitikai orientáció tekintetében nagyfokú folyamatosságot jelentett, egyedül talán a szomszédsági kapcsolatokban jelentkezett, ha nem is új törekvés, de hangnemváltás. Az új koalíció által megkötött magyar–román és magyar–szlovák alapszerződések (melyek nem minden belső politikai erő számára jelentek meg pozitív tartalommal) egyszerre szolgálták a kétoldalú kapcsolatok rendezését, illetve azt a törekvést, hogy Magyarország a NATO és az Európai Unió tagjává válhasson. Az új kormánykoalíció mind a NATO, mind az Európai Unió tekintetében folytatta, sőt felgyorsította a csatlakozás előkészítését.

Az új globális és kontinentális viszonyok között a NATO kibővítésének kérdése természetes módon vetette és veti fel Ukrajna és Oroszország biztonságának kérdéskörét. A „Partnerség a békéért” program egyfajta átfogó bizalomerősítési igényt jelentett 1994 januárjában. Ha a szövetség bizonyítani akarta, hogy nem tekinti ellenségnek a katonailag legerősebb két volt szovjet utódállamot, akkor be kellett őket kapcsolnia valamilyen módon a közös biztonsági rendszer keretei közé. A két országgal kialakított különleges szerződéses viszony egyfajta minimális garanciát adott a két szovjet utódállamnak.

A volt kis szocialista országok között egyfajta természetes verseny bontakozott ki a NATO-bővítés első körébe való bekerülésért. A tagság alapvetően a biztonság külső garan-

ciájaként, egyben a belső demokratizálódás magas szintű elismeréseként jelent meg a belépni akarók számára (Balogh 1998, 1999).

A NATO 1997. júliusi, madridi döntése Csehország, Lengyelország és Magyarország meghívása tekintetében alapvetően a tagállamok belső kompromisszumának a kifejezése, de egyben valamilyen mértékben a három országban végbement demokratikus fejlődés elismerése is volt.

Magyarországon először rendeztek népszavazást (1997. november 16.) az ország szövetségi rendszerbe lépéséről: „Egyetért-e azzal, hogy a Magyar Köztársaság a NATO-hoz csatlakozva biztosítsa az ország védettségét?" kérdéssel. A népszavazást megelőzően, annak sikere érdekében megváltoztatták a szavazás eredményességi szabályait. A szavazói névjegyzékben szereplők 25%-ának egybehangzó válasza kellett a továbbiakban az érvényességhez. A népszavazáson a szavazásra jogosultaknak csak mintegy fele (49%) jelent meg, ugyanakkor a szavazók 85%-a a belépés mellett voksolt. (Az eredmény azt fejezte ki, hogy az ország politikailag aktív felnőtt lakosságának döntő többsége a csatlakozásra szavazott.) Magyarország NATO-taggá válása a tagállamok ratifikációs eljárásának befejeződésével 1999 tavaszán megtörtént.

1999 májusában – már Magyarország NATO-tagsága keretében – 20 F18-as és három A10-es repülőgép települt Taszárra, s a gépek innen felszállva is bombázták Szerbia területét. 2002 decembere és 2003 decembere között iraki katonai és polgári személyeket képeztek ki. 2009 januárjában az utolsó amerikai katona is elhagyta a bázist.

Az amerikai jelenlét lényegesen nagyobb hatással volt Kaposvár és Taszár életére, mint a volt szovjet katonák jelen-

léte egy-egy magyar településen annak idején. Az amerikaiak „nyitott módon éltek" (szemben a szovjetek korábbi, zárt laktanyavilágával), házakat béreltek, tömegesen szórakoztak, vásároltak és kapcsolatokat teremtettek. A helyi terminológiában egyszerre voltak „barátok, szövetségesek, új megszállók, vendégek stb." A helyi társadalom nehezen és korántsem egyértelműen fogalmazta meg viszonyát hozzájuk.

A NATO 1999. tavaszi, Szerbia elleni légi háborúja rendkívül sajátos helyzetbe hozta az újonnan taggá vált Magyarországot. Egy szomszédos ország ellen indított katonai akció (gyakorlatilag hadüzenet, ENSZ-felhatalmazás nélkül folytatott légi háború) közvetett (NATO-tagságát nézve akár közvetlennek is nevezhető) részesévé vált. Területéről, illetve légterén keresztül indítottak légi hadműveleteket egy szomszédos ország ellen.

Magyarország a NATO déli parancsnokságához került – ez Szlovénia jelentőségét növelte –, s ez a kapcsolat más tekintetben is éreztette hatását. Magyarország NATO-tagállamként az elhúzódó boszniai válságtér közelében feküdt, a taszári légi bázis fontos logisztikai központként szerepelt.

A NATO-tagság formálisan nem érinti az ország szuverenitását (nem automatizált az ország szövetségi elkötelezettségének minden katonai-politikai következménye), de a gyakorlatban új módon vetődik fel a szövetségi rendszerben minden kapcsolat és biztonságpolitikai kérdés.

A NATO 2004. tavaszi bővítése során Szlovénia, Szlovákia és Románia is belépett a szövetségbe. Ezzel egyrészt megszűnt Magyarország „szövetségi szigetjellege", másrészt az ország határainak többsége „szövetségi belső határrá vált" (ismét). Horvátország belépésével tovább nőtt ez a belső, szö-

vetségi határ hossza. A „tagtoborzásnak" az lett az egyik pozitív következménye, hogy a magyar kisebbség döntő része egy szövetségi rendszerbe, s ugyanazon demokratikus politikai értékrendbe került. Szomszédjaink közül – különböző okoknál fogva – Ausztria, Szerbia és Ukrajna nem csatlakozott (még) a szövetséghez.

9.4.2. Az Európai Unió tagja

Az Európai Unió történetének új szakaszához érkezett az 1990-es évek végére. Választ kellett adnia az integráció elmélyítésének, a közös pénz bevezetésének és eddigi működési tapasztalatainak minden kérdésére. Mindezt olyan körülmények között kellett megtennie, amikor felszínre kerültek az EU-n belüli nemzeti érdekek érvényesítésének új törekvései.

Az EU bővítésének többféle koncepciója (kis-, közép-, nagycsoportos) alakult ki. Kezdetben a kiscsoportos (Csehország, Lengyelország, Magyarország) bővítési forgatókönyv tűnt valószínűnek. Az EU 1997. decemberi, luxembourgi csúcsértekezlete kialakította a csatlakozási tárgyalásra meghívott országok körét, s Magyarország részese lett az 5+1-es formációnak. Ekkor a középcsoportos bővítési koncepció látszott befutónak.

Nemcsak a csatlakozók potenciális köre lebegett hosszabb időn keresztül, hanem a csatlakozás dátuma is. Az európai uniós csatlakozási tárgyalások időszakában többféle „belépési munkahipotézis-dátum" jelent meg, míg végül 2004 májusa tekintetében „szállt fel a füst". A dátumhoz kötötten a gyakorlatban a nagycsoportos bővítésre került sor, tíz ország csatlakozhatott az EU-hoz egyszerre.

Magyarország államhatárai sajátos kettősség szerint alakultak a belépés után. A határaink nagyobb része az EU belső határává vált (magyar–szlovén, magyar–osztrák, magyar–szlovák), ugyanakkor a magyar–ukrán, a magyar–román, a magyar–szerb és a magyar–horvát határ az EU külső határa lett annak minden jogi, gazdasági és politikai következményével. (Románia 2007-ben, Horvátország 2013-ban vált az EU tagjává.)

A magyar társadalomnak a csatlakozás után tudomásul kellett vennie, hogy nemcsak Magyarország „néz körül és ki” a Kárpát-medencéből, hanem a szomszédos államok is „rajta tartják szemüket” az országon, a közös határokon.

Az EU-tagságról Magyarországon népszavazás döntött, így a szavazópolgárok akarata, s nem egyszerűen a politikai elit törekvései legitimálták a csatlakozást. Lényegében társadalmi konszenzus volt a politikai folyamatok iránt érdeklődő szavazópolgárok többsége körében, ugyanakkor az alacsony részvétel a népszavazáson elgondolkodtató kell hogy legyen a későbbieket illetően.

Magyarország külkereskedelmi kapcsolatai már a belépés előtt is EU-túlsúlyosak, így a csatlakozás – mindkét fél látható és nem látható kockázatai ellenére – ebből a szempontból már nem fordulatot hozott, hanem stabilizálta a kialakult struktúrákat.

Az EU alkotmányozási folyamata 2004 tavaszára elakadt. Magyarország hosszú távú érdekei azt diktálták volna, hogy egy letisztult struktúrájú, világos célú és szerkezetű, működőképes EU-hoz csatlakozzon, illetve annak integrációs folyamataiba kapcsolódjon be. (Ez csak részben valósult meg, innentől erednek a többszöri félreértések az EU és a magyar kormányok között.)

20. ábra. Magyarország integrációs sajátosságai, 2018
Jelmagyarázat: 1) schengeni külső határ, 2) EU külső határa, 3) NATO külső határa, 4) az eurózóna határa
Szerk. Hajdú Z.

A NATO-, valamint az európai uniós tagsággal Magyarország egyértelműen részévé vált az euroatlanti integrációs szervezeteknek és folyamatoknak. Ezzel Magyarország mintegy a „Kelet Nyugatjából a Nyugat Keletjévé" vált, s nem csak topográfiai értelemben. Az EU-szintű politikák (szomszédságpolitika, Schengen-zóna, bővítési politika stb.) sok tekintetben meghatározták és meghatározzák Magyarország mozgásterét (20. ábra).

Magyarország szövetségi rendszere (NATO) kialakult. A szervezet biztonságot nyújt, ugyanakkor egyre inkább többfaktorú érdekérvényesítése miatt hordoz kockázatokat is. 2015-ben a Magyar Légierő Gripen vadászgépei ellenőrizték több hónapon keresztül a három balti állam légterét. Az

ellenőrzés során nem került sor semmilyen összeütközésre az orosz légierővel a Balti-tenger felett, de előfordultak „közelrepülések.”

2018-ban az ország határainak mintegy a felét tették ki a schengeni külső határok (Horvátország, Szerbia, Románia, Ukrajna), így fokozott felelősség hárult a magyar határellenőrzés rendszerére.* Ez a kérdéskör 2015 után élesen vetődött fel.

Magyarország „határokra vetettsége” feltehetően legalább középtávon megmarad, így a határokkal (EU-s belső és külső) kapcsolatos minden magyar lépés, megnyilvánulás hatással lesz a jövőben is a Kárpát-medencében és jelenlegi integrációs, szövetségi szervezetünkön belül.

* Horvátország 2023 elején a schengeni térség és az eurózóna részévé vált.

10. ÖSSZEGZÉS

A kötet rövid történeti visszatekintéssel elemezte a Kárpát-medence XX. század előtti államosodási és államtörténeti folyamatait. A szerző folyamatosan jelezte, hogy a Kárpát-medence államosodási folyamataiban mindenkor jelen volt a medence mint természeti földrajzi nagytér, a térhez való viszonyok történeti-politikai mérlegelése, de nem tételezett fel mechanikus, földrajzi determinisztikus kapcsolatot a földrajzi környezet és az államok nagyarányú területi változásai között.

A Kárpát-medence politikai térszerveződési folyamatai a kezdetektől rendkívül összetett módon alakultak. A 895-tel kezdődő „magyar korszak" is több, lényegi különbségeket mutató időszakra tagolódik. Magyarország térfogalma és a mindenkori magyar állam által uralt államterület történetileg alakult ki és fejlődött, a változás és a stabilitás korszakonként sajátosan jelent meg az elmúlt több mint 1100 évben. A kezdetektől kialakult a térrel való azonosulás azon tudata, hogy a honfoglalás időszakában, illetve folyamatában megszerzett „eredeti" terület, majd ehhez viszonyítva a további „hódítás jogán" szerzett terület társult.

A XX. század története hihetetlenül bonyolult, és szélsőséges államtörténeti, államterületi és államhatár-változásokat hordozott egész Európában, de különösen Közép-Európában. 1900-tól 1914-ig még a boldog békeidők jegyében optimistán tekintett Európa és az OMM lakossága a jövőbe. Magyar értelmiségiek életre hívták a *Huszadik Század* című folyóiratot, hogy azon keresztül regisztrálják és befolyásolják a század eseményeit.

A század meghatározó sajátosságának kell tekintenünk egyrészt a békés fejlődést (az élet minden területére kiterjedő egyfajta modernizációs és felzárkózási folyamatot), másrészt a közös történelmi traumaként megélt három háborút (I. és II. világháború, hidegháború). A háborúk megrázták az országokat és társadalmakat, majd a véres háborúkat lezáró békeszerződések (Párizs környéki békék 1920, 1947) sajátos államföldrajzi át- és újrarendezéseket hoztak. A hidegháború nem békeszerződésekkel, hanem különböző jellegű megállapodásokkal ért véget, de „átrendező hatásai" szintén hatalmas változásokkal jártak.

Az I. világháborús vereséget követő, majd az 1920 utáni széttöredezéssel a medence egységes politikai fejlődésének lehetősége megszűnt, még akkor is, amikor a II. világháború alatt lényegében német, majd 1945–1990 között szovjet befolyás alá került a medence nagy része.

Az Európai Unió (mely Ausztria 1995. évi belépésével a medence nyugati perifériáján már megjelent) új lehetőségeket és egyben kihívásokat jelent a medence hosszú távú fejlődése szempontjából. 2004-ben a nagy bővítéssel a medence jelentős része integrálódott, majd Románia 2007., Horvátország 2013. évi belépésével a medence döntő része az Euró-

pai Unióba került. (Szerbia és Ukrajna kívülálló maradt, bár mindkét ország kinyilvánított politikai szándéka a belépés.)

Az Európai Unió maga is jelentősen megváltozott részben a belső folyamatok eredményeiként, részben az átalakuló világ hatásaira. A Brexit azt jelezte, hogy egy nagyhatalmi történeti tudattal (is) élő ország számára elfogadhatatlanná vált a belső fejlődés iránya. A jövő fogja eldönteni, hogy a gyorsan változó folyamatok és feltételek között az integrálódás (mélyülés) vagy a „visszaalakulás" (az erős nemzetállamok politikai szerepének megerősödése) válik-e dominánssá.

A XX. századi magyar fejlődésben a szövetségi rendszerekhez való tartozás is képlékeny volt. 1914–1999 között többször változott az ország szövetségi hovatartozása. Ennek az egyes emberek és családok életében is lettek emlékezeti örökségei. A NATO-csatlakozáskor még kis számban éltek olyanok, akik a „központi hatalmak", többen, akik a „tengelyhatalmak" szövetségében háborúztak, de természetesen a legtöbben a Varsói Szerződés szövetségi rendszerében készültek a NATO elleni küzdelemre. (Természetesen nem a magyar férfitársadalom az egyedüli a közép-európai térségben, amely elszenvedte ezeket a fordulatokat.) A NATO-tagság egyben azt is jelentette, hogy az új szövetségi rendszerben Magyarország a korábbi „délnyugati" stratégiai irányból „délkeletivé" vált.

Gazdasági és politikai integrációs pályáját Magyarország saját maga választotta meg, önként csatlakozott az Európai Unióhoz. A 2010 után kibontakozó viták zavarják a bennlét előnyeinek a megélését. A napi viták mögött az is ott van, hogy sem a magyar társadalom, sem a politikai elit nem dolgozta fel sem az OMM, sem a KGST integrációs hozadékát

és veszteségeit. A múlt nem egyszerűen jelen van bizonyos kérdések megítélésekor, hanem „kísért".

A történelemnek nincs vége, de a történelem napi tanulsága az, hogy abból most sem tanult senki semmit. A kézirat lezárásakor Ukrajna kiterjedt keleti területein háború folyik, Oroszország 2022. február 24-én megtámadta az országot. A háború érintheti Ukrajna területi szuverenitását és egységét, a keleti régióiban új államok egyoldalú „kreálása" folyik. Bosznia és Hercegovina egysége belülről – a szerbek részéről – megkérdőjeleződött. Koszovó helyzete sem globálisan, sem Európában, sem pedig szomszédsági környezetében nem rendeződött. Ennek a helyzetnek következményei lesznek a szomszédos országokban élő magyarság autonómiatörekvéseire. A magyarság területi autonómiatörekvéseit egy időre napirenden kívülre helyezhetik ezek a folyamatok.

IRODALOM

Anderson, O. 1923: A mai Oroszország külső határai és belső tagozódása. In Teleki P. – Bezdek J. – Karl J. (szerk.): *Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1923. évre.* Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.T., 55–65.

Anon. 1918: A Magyar Földrajzi Társaság szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. *Földrajzi Közlemények,* 7–9., 289–320.

Anon. 1952: *Gazdasági és politikai földrajz, I–II.* Budapest, A Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége.

Árvay V. – Bodnár E. – Demeter G. 2005: *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában.* Budapest, Hungarovox Kiadó.

Balogh A. 1998: *Integráció és nemzeti érdek.* Budapest, Kossuth Kiadó.

Balogh A. 1999: *A világ 2000 után – Töprengések a nemzetközi politikai rendszer szereplőiről.* Budapest, Európa Ház.

Baráth T. 1943: *Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében.* Kolozsvár, Nagy Jenő és Fia.

Bátky Zs. 1915: Ellenségeink országfelosztó tervei. In Bátky Zs. (szerk.): *Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1916-os évre.* Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R. T. 32–39.

Bátky Zs. – Kogutowicz K. (szerk.) 1921: *Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya.

Bátky Zs. – Kogutowicz K. (szerk.) 1922: *Kogutowicz zsebatlasza az 1923. évre.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya.

Bátky Zs. – Kogutowicz K. (szerk.) 1925: *Kogutowicz zsebatlasza az 1926. évre.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya.

Benes, E. 1995: *Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot. A cseh-szlovákok áldozatának történelmi bemutatása.* (Szerk. Gulyás L.). Szeged, JATE (Documenta Historica, 23).

Benkes M. 1999: *Szuperhatalmak kora, 1945–1992.* Budapest, Korona Kiadó.

Bernek Á. (szerk.) 2002: *A globális világ politikai földrajza.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Bezdek J. – Karl J. (szerk.) 1921: *Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1922. évre.* Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R. T.

Borri, R. 2001: *L'Europa nell'antica cartografia.* Priuti-Verlucca, Editori.

Botlik J. 2008a: *Nyugat-Magyarország sorsa, 1918–1921.* Vasszilvágy, Magyar Nyugat Könyvkiadó.

Botlik J. 2008b: Az őrvidéki (burgenlandi) magyarság sorsa. Az első két év 1922–1923. *Vasi Szemle,* 6., 840–854.

Bowman, I. 1921: *The New World. Problems in Political Geography.* New York, Yonkers-on-Hudson World Book Co.

Bulla B. – Mendöl T. 1947: *A Kárpát-medence földrajza.* Budapest, Egyetemi Nyomda.

Butlin, R. A. – Dodgshon, R. A. (szerk.) 1998: *An Historical Geography of Europe.* Oxford, Clarendon Press.

Cholnoky J. 1911: A tartós államalakulásokról. *Magyar Figyelő,* I., 71–76.

Cholnoky J. 1914: Magyarország természetes déli határa. *Magyar Figyelő,* IV., 432–437.

Cholnoky J. 1920a: Magyarország területének épsége tudományos földrajzi szempontból. *Új Magyar Szemle,* 3., 285–293.

Cholnoky J. (szerk.) 1920b: *A magyar béketárgyalások, I–III.* Budapest, M. Kir. Külügyminisztérium.

Czirbusz G. 1902: *Magyarország a XX. évszáz elején.* Temesvár, Polatsek.

Czirbusz G. 1903: *Balbi Adorján Egyetemes Földrajza a művelt közönség számára. Ötödik kötet, II. rész.* Nagybecskerek, Pleitz Könyvnyomdája.

Czirbusz G. 1919: *Antropo-geographia, III. Geopolitika.* Budapest, Franklin-Társulat.

Csüllög G. – Gulyás L. – Suba J. 2020: *Térképek a trianoni békediktátum történetéhez.* Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására.

Debenham, E. 1960: *Discovery and Exploration. An atlas history of man's journeys into the unknown.* London, Paul Hamlyn.

Diószegi I. 2001: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája.* Budapest, Vince Kiadó.

Dövényi Z. (szerk.) 2012: *A Kárpát-medence földrajza.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Edvi Illés A. – Halász A. 1921: *Magyarország gazdasági térképekben. VI. kiadás.* Budapest, Pallasz Nyomda.

Enyedi Gy. 1978: *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Eötvös J. 1902: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra, I–II.* Budapest, Révay Testvérek.

Fedinec Cs. (szerk.) 2019: *„Kijevi csirke" (Geo)politika a mai Ukrajnában.* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kalligram.

Fejes L. 2011: Egyedül vagyunk a Kárpát-medencében? *Nyelv és Tudomány.*

Fischer F. 1996: *A megosztott világ történelmi-politikai atlasza, 1941–1991.* Pécs–Budapest, Janus Pannonius Tudományegyetem.

Fodor F. 1928: A trianoni békeszerződés földrajzi megvilágításban. In *Igazságot Magyarországnak.* Budapest, Magyar Külügyi Társaság, 347–386.

Fodor F. 1942: A magyar államterület változásai a honfoglalástól napjainkig. In Temesy Gy. (szerk.): *Földrajzi zsebkönyv 1942.* Budapest, Magyar Földrajzi Társaság, 39–47.

Fodor F. 1945: A Kárpáti medence honfoglalás előtti államalakulásai. In Temesy Gy. (szerk.): *Földrajzi zsebkönyv 1945.* Budapest, Magyar Földrajzi Társaság, 96–105.

Fodor F. 1948: *A magyar lét földrajza.* Budapest, MTA Könyvtár, Kézirattár. (I. kötet: szöveges rész, II. kötet: ábrák).

Fülöp M. (szerk.) 2017: *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbe lépésének 70. évfordulójára.* Budapest, Dialóg Campus.

Galántai J. 1985: *A Habsburg Monarchia alkonya. (Osztrák–magyar dualizmus, 1867–1918).* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Galletti, J. G. A. 1857: *Egyetemi világrajza vagy földirati, államtani és történelmi ismerettár... Második, teljesen átdolgozott és tetemesen bővített kiadás.* Átdolgozta Falk Miksa. Pest, Hartleben Konrád Adolf.

Goldstein, J. S. 1996: *International relations.* Washington, Harper Collings College Publishers. Második kiadás.

Gonda I. – Niederhauser E. 1987: *A Habsburgok. (Egy európai jelenség).* Budapest, Gondolat.

Gulyás L. 2012a: *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek, 1919–1924.* Budapest, Attraktor Kiadó.

Gulyás L. 2012b: *Küzdelem a Kárpát-medencéért – Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon, 1690–1914.* Budapest, Kárpátia Stúdió.

Gyarmati Gy. 1997: A revízió alternatívája: A regionális integráció formaváltozatai a magyar politikai gondolkodásban, 1920–1944. *Határkérdések–integráció, 2.,* 43–58.

Hajdú Z. 1995: A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Tér és Társadalom,* 3–4., 111–132.

Hajdú Z. 1996: Az „államtáj" és a „tájállam" problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Földrajzi Közlemények,* 2–3., 137–150.

Hajdú Z. 1998: *Changes in the Politico-geographical Position of Hungary in the 20th Century.* Pécs, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences. (Discussion Papers, No. 22).

Hajdú Z. 2015: Az európai és a magyar politikai tér átrendeződésének történeti földrajzi összefüggései, 950–1935 (Halász Albert – 1890–1945 – úttörő tevékenysége). *Történeti Földrajzi Közlemények,* 1., 13–19.

Hajdú Z. 2019: *Magyarország történeti államföldrajza.* Budapest, Dialóg Campus.

Halász A. 1928: *New Central Europe in economic maps.* Budapest, Gergely Bookseller.

Halász A. 1936: *Középeurópai államok. Europe – Európa, I.* Budapest, A szerző kiadása.

Hardi T. 2012: *Duna-stratégia és területi fejlődés: A folyó lehetséges szerepe a régió területi fejlődésében.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Harenberg Staatenlexikon, 2000. Die Geschichte aller Staaten im 20. Jahrhundert. Dortmund. Harenberg Lexikon Verlag.

Hatos P. 2018: *Az elátkozott köztársaság.* Budapest, Jaffa Kiadó.

Hevesi A. 2003: A Kárpát-medence és a Kárpátok természetföldrajzi tájtagolásról. *Földrajzi Értesítő,* 3–4., 253–267.

Huntington, S. P. 1998: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

Hunke, H. et al. é. n./1942: *Európai gazdasági együttműködés.* Budapest, Stádium.

Jócsik L. 1944: *A Közép-Dunamedence közgazdasága. Budapest,* Magyar Élet Kiadása.

Juhász J. 1997: *A délszláv háborúk.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Juhász V. (szerk.) é. n./1939: *A régi és az új Európa atlasza. (Történelmi áttekintés Európa korszakos változásairól a mai napig).* Budapest, Dante Kiadás.

Kalmár G. é. n./1942: *Magyar geopolitika.* Budapest, Stádium.

Kennedy, P. 1992: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. (Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000).* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kennedy, P. 1997: *A XXI. század küszöbén.* Budapest, Napvilág Könyvkiadó.

Kertész I. 1995: *Magyar békeillúziók, 1945–1947.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

Kissinger, H. 1996: *Diplomácia.* Budapest, Panem – McGraw Hill – Grafo.

Kocsis K. – Kocsisné Hodosi E. 1991: *Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Kogutowicz K. – Hermann Gy. (szerk.) 1913: *Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre.* Budapest, Magyar Földrajzi Intézet.

Kogutowicz K. – Bátky Zs. (szerk.) 1914: *Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1915. évre.* Budapest, Magyar Földrajzi Intézet.

Kollányi K. 1991: *A Kárpát-medence Európában.* Budapest, HungAvia, Kráter.

Kugler J. 2000: *Lakosságcsere a Dél-Alföldön, 1944–1948.* Budapest, Osiris Könyvkiadó.

Lacoste, Y. (szerk.) 1995: *Dictionnaire de geopolitique.* Paris, Flammarion.

Nahimi P. (főszerk.) 1992: *Esélyek és remények a Kárpát-medencében. Nemzetpolitikai Szemle* (*Magyarság és Európa).* Budapest, Euro-Hungária, Interetnica Alapítvány.

Ormos M. 1984*: Padovától Trianonig.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Ormos M. – Majoros I. 1998: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. (Felemelkedés és hanyatlás, 1815–1945).* Budapest, Osiris Kiadó.

Pándi L. (szerk.) 1997: *Köztes-Európa, 1763–1992. (Térképgyűjtemény).* Budapest, Osiris Kiadó.

Paxton, J. (szerk.) 1990: *The Statesman's Yearbook, 1989–1990.* New York, St. Martin's Press.

Popély Gy. 2010: *Felvidék 1914–1920.* Budapest, Magyar Napló Kiadó.

Pounds, N. J. G. 1997: *Európa történeti földrajza.* Budapest, Osiris Kiadó.

Prinz Gy. 1914: *Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása.* Budapest, Magyar Földrajzi Társaság Rt.

Prinz Gy. – Teleki P. – Cholnoki J. é. n.: *Magyar földrajz, I–III.* Budapest, Egyetemi Nyomda.

Pritz P. 2005: *Az a „rövid" 20. század.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

Radisics E. (szerk.) 1946: *A Dunatáj I–III.* Budapest, Gergely Rt.

Raffay E. 1987: *Erdély, 1918–1919.* Budapest, Magvető.

Ratzel, F. 1897: *Politische Geographie.* München, Oldenbourg.

Reden, v. A. S. 1989: *Az Osztrák-Magyar Monarchia. (Történelmi dokumentumok a századfordulótól 1914-ig.)* Budapest, Salzburg, Széchenyi Kiadó, Druckhaus Nonntal Bücherdienst.

Ring É. 1986: *Helyünk Európában I–II.* Budapest, Magvető Kiadó.

Romsics I. 1996: *Helyünk, sorsunk a Duna-medencében.* Budapest, Osiris Könyvkiadó.

Romsics I. 1998: *Nemzet, nemzetiség és állam. (Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században).* Budapest, Napvilág Kiadó.

Romsics I. 1999: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Könyvkiadó.

Romsics I. 2006: *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Budapest, Osiris Könyvkiadó.

Romsics I. – Király B. K. 1998: *Geopolitics in the Danubian region: Hungarian reconciliation efforts, 1848–1998.* Budapest, Central European University Press.

Rónai A. 1939: Nemzetiségi problémák a Kárpát-medencében. *Földrajzi Közlemények,* 67., 461–473.

Rónai A. (szerk.) 1945: *Közép-Európa atlasza.* Budapest–Balatonfüred, Államtudományi Intézet.

Rónai A. 1947: Területi problémák Közép-Európában. In: *A Magyar Földrajzi Társaság Zsebkönyve 1947.* Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R. T., 65–85.

Rónai A. 1989: *Térképezett történelem.* Budapest, Magvető Kiadó.

Rónai A. – Teleki G. 1948: *A Duna-völgy.* Budapest, Egyetemi Nyomda.

Rourke, J. T. 1991: *International politics on the World stage.* Sluice Dock, Guilford, Connecticut, The Dushkin Publishing Group. Harmadik kiadás.

Sajti E. 2015: Magyarország és Jugoszlávia 1944–1947. *Délvidéki Szemle,* 1., 15–25.

Segesváry V. 2004: *A közép-kelet-európai föderációs eszme története a 18. század végétől 1945-ig.* Hága, Mikes International.

Szarka L. 1995: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika, 1867–1918.* Pozsony, Kalligram.

Szekfű Gy. 1917: *A magyar állam életrajza.* Budapest, Disck Manó K.

Szende Gy. 1922: *Földrajz-politikai és gazdaság-statisztikai adatok a Föld összes országáról.* Budapest, Pesti Könyvnyomda.

Teleki P. 1923: *The evolution of Hungary and its place in European history.* New York, The McMillan Company.

Teleki P. 1927: Magyarország világpolitikai és világgazdasági helyzete a múltban és a jelenben. In Teleki P. – Karl J. – Kéz A. (szerk.): *Magyar földrajzi évkönyv az 1927. évre.* Budapest, Magyar Földrajzi Társaság, 75–112.

Teleki P. é. n./1934: *Európáról és Magyarországról.* Budapest, Athenaeum.

Teleki P. – Bezdek J. – Karl J. (szerk.) 1923: *Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1923. évre.* Budapest, Magyar Földrajzi Intézet.

Ungváry K. 2015: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944.* Budapest, Osiris Kiadó.

Zeider M. 2001: *A revíziós gondolat.* Budapest, Osiris Kiadó.

Zöllner, E. 1998: *Ausztria története.* Budapest, Osiris Kiadó.

Zsiga T. 1991: *Burgenland vagy Nyugat-Magyarország?* Felsőőr, Burgenlandi Magyar Kultúregyesület.

Wagner, W. J. 2002: *Geschichte Österreichs. (Daten, Fakten, Karten.)* St. Pölten, Wien, Graz, NP Buchverlag.

Wallerstein, I. 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása.* Budapest, Gondolat, Társadalomtudományi Könyvtár.